

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 10.22.644

Кол жазма укугунда
УДК 811.111`367.5:811.512.154 (043.3)

Козуев Дурус Исакбаевич

**Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн
жасалышы, калыптанышы жана структуралык-семантикалык
өзгөчөлүктөрү
(сүйлөмдөрдүн типологиясына карата)**

10.02.20 – Салыштырма-тарыхый, типологиялык жана тектештирме тил
илими

филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек - 2022

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Европа цивилизациясы факультетинин англис тили кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: **Бекбалаев Амангельды Абдыжапарович**
филология илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз-Орус Славян университетинин
Гуманитардык факультетинин деканы

Расмий оппоненттер: **Нарынбаева Бактыгүл Борбиевна**
филология илимдеринин доктору, доцент,
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин кытай тили жана адабияты
кафедрасынын профессору

Вышкин Ефим Григорьевич
филология илимдеринин доктору, профессор

Элчиев Жаанбай
филология илимдеринин доктору, доцент, Ош
мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими
кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин түркология
бөлүмү. Дареги: 720044, Бишкек шаары, Жал кичи
району, Тыналиев көчөсү, 30-43.

Диссертациялык иш 2022-жылдын 23-декабрында саат 14:00дө
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев
атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология
илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча
түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.
Дареги: 720026 Бишкек шаары, И.Раззаков көчөсү, 51А. Коргоонун онлайн
трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9tu>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик
университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А) жана К. Карасаев
атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш.,
Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 23-ноябрында таратылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
ф.и.к., доцент

С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу англис жана кыргыз тилдеринде сүйлөгөн улуттардын ортосундагы маданият аралык байланыштардын теориялык жактан негизделиши жана маанисин аныктоо зарылдыгы менен шартталат. Ошону менен бирге чет тили болуп саналган англис тилинин лексикалык, грамматикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн, т.а., грамматиканын татаал бөлүгү болуп саналган, татаал сүйлөмдүн грамматика-семантикалык структурасын тереңдеп үйрөнүүгө негизделген практикалык жактан өздөштүрүү менен байланышат.

Татаал сүйлөмдүн практикалык жана теориялык маселелери жалпы илиминде көп мезгилден бери изилдөө предметине айланган [Пешковский, 1956; Руднев, 1963; Азыркы орус тили: ч. II б, 1964; Арутюнова, 1976; Белошапкина, 1977; Ломтев, 1979; Скирдов, 1981; Формановская, 1989; Мухин, 1990]; герман жана англис тил илимдеринде [Пауль, 1960; Гулыга, 1971; Смирницкая, 1972; Джепко, 1993; Качалова, Израилевич, 2-т, 1995; Moon, 1959; Searle, 1973; Wiese, 1973; Halliday, 2004]; түрк жана кыргыз тил илимдеринде [Жакыпов, 1975; Сартбаев, 1981; Серебренников, Гаджиева, 1986; Өмүралиев, 1990; Жапар, II б, 1992; Маразыков, 2005; Усубалиев, 2007; Иманов, 2009]; салыштырма түрк (кыргыз)-орус тил илимдеринде [Умаров, 1965; Байрамова, 1966; Скирдов, 1970; Улуттук-тилдик өнүгүүнүн чоң фактору, 1981; Кульбаева, 1995; Ибрагимов, 2001; Жапаров, 2007; Усекова, 2010; Краснов, 2018]; жана салыштырма герман-түрк (кыргыз) тил илимдеринде [Поздняков, 1965; Ирсалиева, 1975; Джумабаев, 1978; Бекбалаев, 1991; Шаршенова, 1991; Исаева, 2005; Вальваков, 2011; Саурбаев, 2012; Шемшуренко, 2012].

Татаал сүйлөмдөрдү салыштыруу багытында изилденген акыркы түрк (кыргыз) – орус тил илими менен герман-түрк (кыргыз) тил илими жааттарында жүргүзүлгөн изилдөөлөр татаал сүйлөмдүн синтаксисине тиешелүү болгон маселелердин жалпы комплексин толук ачып бере алган эмес, болгону аларда биз изилдөөгө алып жаткан предметтин айрым бир өңүтөрү гана каралган. Андыктан тиешелүү илимий адабияттарга сереп жүргүзүүнүн жыйынтыгында бул иш аналитикалык герман тилдер тобуна кирген англис жана агглютинативдик түрк тилдер тобуна кирген кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн типологиясы боюнча салыштырма өңүттө жазылган алгачкы изилдөө экендиги аныкталды.

Изилдөөдө англис тилинин материалдарынын кыргыз тилинин материалдарына салыштыруу тектештирме-типологиялык изилдөөнүн жаңы өңүтүнөн жүргүзүлүп, тиешелүү тыянактардын, натыйжалардын, жыйынтыктардын алынышы жалпы герман-түрк тил илиминин өнүгүшүнө салым кошуу менен, жаңы статуска ээ болот жана англис-кыргыз тил илиминде жаңы багыттын жаралышына өбөлгө түзөт.

Диссертациянын илимий изилдөө программалар жана долбоорлор менен байланышы. Диссертациялык иштин темасы К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин англис тили кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты катары аналитикалык герман тобуна кирген англис тили менен агглютинативдик түрк тилдери тобуна кирген кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышына, калыптанышына жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү болуп саналат.

Бул коюлган максаттарга жетүү үчүн төмөнкүдөй өз ара байланыштагы **милдеттер** коюлду:

1) татаал сүйлөмдүн структура-семантикалык табиятынын жалпы тил илиминде, германистикада, англистикада, түркологияда жана кыргыз тил илиминде, ошондой эле герман-түрк тил илиминде изилдениш тарыхына обзордук-теориялык планда сереп жүргүзүү;

2) герман тобуна кирген англис жана түрк тилдер тобундагы кыргыз тилиндеги байламтасыз байланыштагы татаал сүйлөмдөргө салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү;

3) герман тобуна кирген англис жана түрк тилдерине кирген кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү салыштырма-типологиялык өңүттөн изилдөө;

4) герман тобуна кирген англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн жана алардын түрк тилдер тобундагы кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктерин салыштырма-типологиялык өңүттөн иликтөө;

5) герман тобуна кирген англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө жана алардын агглютинативдүү түрк тилдер тобундагы кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктерине салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү;

6) герман тобуна кирген англис жана түрк тилдерине кирген кыргыз тилдериндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү салыштырма-типологиялык өңүттөн изилдөө;

7) англис тилиндеги ээлик жана баяндоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктерине салыштырма-типологиялык изилдөө жүргүзүү;

Германистикада жана англистикада негизги белгисин предикативдүүлүк (ээ менен баяндоочтун ортосундагы эркин байланыш) түзгөн [Смирницкий, 1957:173], этиштин ролу өзгөчө мааниге болгон [Абрамов, 1972:3], минималдуу үч курамдык бөлүктөн турган[Sub+Pred+Obj], үчүнчү курамдык элементи жалгыз эле объект эмес адвербиал же атрибут катышкан

элементардык сүйлөмдөр деген түшүнүк бар [Halliday, 2004:84].

Иште лексика-грамматикалык байланыш структурасын түзүп турган, реалдуу же ирреалдуу дүйнөдөгү кандайдыр бир окуялардын (же алардын фрагменттеринин) аталышын (номинациясын) туюндурган *элементардык сүйлөмдөр* деген термин колдонулат. Тилдин чагылдыруу функциясы болгон атоо сүйлөмдүн лексемалардын бирдиктүү тобунан жана ошол эле учурда өз алдынчалыкка ээ болгон типтүү үлгүлөрдөн турган лексика-структуралык өзөгү аркылуу ишке ашат» [Абрамов, 1972:6].

Башат тил (исходный язык) катары изилдөө ишинде аналитикалык герман тилдер тобуна кирген англис тили, ал эми салыштырылуучу тил катары агглютинативдик түрк тилдер тобуна кирген кыргыз тили эсептелет. б.а. салыштырылып жаткан тилдеги лингвистикалык кубулуштар жана бирдиктер башат тилдин терминдери менен категорияларын колдонулуу аркылуу иликтенет.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы:

1) Татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрү этиштик предикат аркылуу предикация кубулушун экспликациялаган структура-семантикалык структура-ны түзүшө тургандыгы аныкталды. Эгерде предикация кубулушу толук реализацияланса, анда мындай структура жөнөкөй элементардык сүйлөм болуп саналат. Ошону менен бирге татаал сүйлөм деңгээлинде предикация өзүнүн эң жогорку формадасында – татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүн бириктирип турган пропозиция функциясында келери далилденди.

2) Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн маңыздык-түшүнүктүк жагы эки же андан ашык элементардык сүйлөмдөрдөн предикациянын жогорку деңгээли болгон пропозиция аркылуу түзүлөрү көрсөтүлдү, англис тилиндеги ар кандай типтеги байламтасыз, тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү аяктай элек, аяктаган жана окуялык пропозициянын ишке ашуу формалары жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктери көрсөтүлдү.

3) Аналитикалык герман тилдер тобуна кирген англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрүндөгү негизги структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөр дистрибутивдик семантика-грамматикалык контекстке ылайык, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөргө байланышкан татаал семантикалык комплекстер аркылуу ачыкталаары аныкталды.

4) Агглютинативдик кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн негизги структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрүнө жакындаган, контекстке ылайык ар түрдүү багыныңкы конструкциялар, атоочтук жана кыймыл атоочтук жаксыз формадагы этиштер аркылуу берилери аныкталды.

Практикалык мааниси. Изилдөөнүн практикалык мааниси анын теориялык жана практикалык материалдары аркылуу шартталат. Биринчиден, иштин теориялык жоболору жана жыйынтыктары Кыргызстандын орто кесиптик жана жогорку окуу жайлары үчүн англис тилинде окуу китебин жазууда пайдалуу болот. Экинчиден, иштин практикалык материалдары жана андан алынган жалпы тыянактар Кыргызстандагы жождор, мектептер, гимназиялар жана лицейлер үчүн англис тилинин практикалык грамматикасын түзүүдө кошумча материал болуп бере алат. Үчүнчүдөн, иштин практикалык материалдары жана жалпы жоболору Кыргызстандын чет тилдер факультетинде англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы боюнча лекциялардын курсун түзүүдө, ошондой эле аталган багытта магистрлик жана дипломдук иштерди жазууда баалуу таяныч материал болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

I. Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик конструкциялары жөнөкөй сүйлөмгө аналог болгон, окуялар, кубулуштар жана жагдайлар ортосундага байланыш жана катыш типтерине жараша структуралык-семантикалык трансформацияга учураган предикативдик бирдиктерди камтыйт. Алар этиштик-предикаттардын объектилик-семантикалык структурасынын негизинде ар кыл ырааттуулуктагы беш аспектини пайда кылат: 1) номинативдик аспект; 2) коммуникативдик аспект; 3) түшүнүктүк-маңыздык аспект; 4) модалдык-коннотативдик аспект; 5) интонациялык-үндүк аспект.

II. Предикация жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын элиминацияланган жөнөкөй сүйлөм үчүн релеванттуу болгон көмүскө предикация түрүндө жана толук курамдуу жөнөкөй сүйлөм үчүн релеванттуу болгон толук предикация түрүндө актуалдаштырат. Ал эми пропозиция болсо эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турган структураны татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрү катары аякталган, аякталбаган жана окуялык пропозиция түрүндө актуалдаштырат.

III. Предикация кубулушу англис жана кыргыз тилинде байламталуу татаал, тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөрдөгү толук жана көмүскө предикациялар аркылуу ар кандай кызматта болот. Ал эми пропозиция байламтасыз, тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө аякталган, аякталбаган жана окуялык пропозиция формасында катышат.

IV. Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн субъектилик-предикаттык негизин түзгөн структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөр элементардык сүйлөмдөрдү байламтасыз байланыштагы жана тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн структурасына бириктирген ыкташуу байланышы аркылуу уюшулат.

V. Кыргыз тилинен айырмаланып, англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн структуралык бөлүктөрүндөгү негизги структуралык-семантикалык өзгө-

чөлүктөрү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы багыныңкы сүйлөм семантикалык-грамматикалык контекстке ылайык татаал сүйлөм мүчөлөрү сыяктуу татаал семантикалык комплекстер аркылуу пайда болот.

VI. Англис тилинен айырмаланып, кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн негизги структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрүнө жакындаган, контекстке ылайык ар түрдүү конструкциялар, атоочтук жана кыймыл атоочтук, жаксыз формадагы этиштер аркылуу жасалат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Биринчиден, изилдөөгө алынып жаткан татаал сүйлөм маселесине арналган тиешелүү илимий адабияттарга теориялык–обзордук анализ берилгендиги, экинчиден, тилдик булактардан алынган факты-материалдардын топтолушу жана алардын системага салынгандыгы, үчүнчүдөн, англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөргө байланыштуу факты-материалдардын илимий жактан классификацияланышы, төртүнчүдөн, изилдөөнүн жүрүшүндө теориялык жоболор жана илимий жыйынтыктар чыгарылышы автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы: Иштин негизги теориялык жана практикалык жоболору боюнча Кыргызстандагы жана чет элдик жождор менен илимий мекемелер уюштурган ар кандай деңгээлдердеги илимий-методикалык конференцияларда: «Азыркы илим, адам жана цивилизация» аттуу эл аралык илимий конгресс (Россия, 2020), «Азыркы дүйнөдөгү актуалдуу илимий изилдөөлөр» (Украина, 2019); «Азыркы илимий изилдөөлөр: теория жана практика» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция (Болгария, 2018); Кыргызстандагы эл аралык университетте өткөрүлгөн симпозиум (Бишкек, 2015); К.Карасаев атындагы БГУ жана Цукуба (Жапония) уюштурган «Цивилизациялардын кесилиши» (Бишкек, 2014); И. Арабаев атындагы КМУда өткөн «Контрастивдик лингвистиканын актуалдуу маселелери жана азыркы мезгилде чет тилдерин окутуунун маселелери» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция (Бишкек, 2011); К. Карасаев атындагы БГУда өткөн «Азыркы мезгилдеги билим берүүнүн актуалдуу маселелери» (Бишкек, 2002) аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалган.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Диссертациянын мазмуну жана негизги жоболору жалпысынан 29 публикацияда чагылдырылган: Web of Science – 2 публикация; Scopus (Q1) – 1 публикация; чет элдик РИНЦ журналдарында - 9 макала (Казакстан, Орусия, Украина жана Болгария), КРдин ЖАК тарабынан рецензияланган илимий басылмаларынын тизмесине кирген журналдарга – 10 макала; Кыргызстандагы рецензияланган басылмаларда жана илимий эмгектердин жыйнактарында 7 жарык көрдү.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, сегиз баптан, корутундудан жана орус, кыргыз жана чет тилдериндеги колдонулган адабияттардын тизмесинен турат, ар бир баптын аягында жыйынтыктар берилет. Иштин жалпы көлөмү 316 бетти түзөт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Иштин киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык баалуулугу, максаты жана милдеттери, изилдөөнүн предмети жана объектиси, материал тууралуу маалыматтар, коргоого коюлуучу жоболор берилет.

«Тил илиминде татаал сүйлөмдүн изилдениш тарыхы» деп аталган биринчи бап 3 бөлүмдөн туруп, жалпы тил илиминдеги татаал сүйлөм маселеси боюнча жарык көргөн илимий адабияттарга теориялык сереп салууга арналган. Изилдөө көрсөткөндөй, сүйлөмдүн бул түрү бир тектүү тилдик кубулуш эмес. Татаал сүйлөмдүн жалпы тил илиминдеги классификациясы анын тутумундагы жөнөкөй жайылма структуралуу элементардык сүйлөмдөрдүн ортосундагы байланыш критерийине негизделген.

Биринчи бөлүмдө татаал сүйлөмдүн жалпы тил илиминде изилдениш тарыхы каралат.

Жалпы тил илиминде жөнөкөй сүйлөм – толук бүткөн ойду билдирген, интонация жана сөздөрдүн орун тартиби аркылуу шартталган коммуникативдик максаты бар, предикативдик маанидеги атайын үлгү, модель боюнча пайда болгон маалымат бирдиги катары каралат.

Ал эми татаал сүйлөм түр жагынан өзгөргөн, жайылма же жалаң сүйлөм формасындагы жөнөкөй сүйлөмдөр менен уюшулат. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түр жагынан өзгөрүү деңгээли алардын өз ара байланышуу мүнөзүнө көз каранды болот. Эгерде жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара байламтасыз байланышта болсо, анда басымдуу бөлүгү баштапкы грамматикалык формасын сактап калат. Ал эми татаал сүйлөмдүн тутумунда байламталуу байлыныш болсо, анда түр жагынан өзгөрүү байкалат, алсак, сөздөрдүн орун тартиби алмашат. Бирок эң чоң даражадагы түрдүк өзгөрүү жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара багыныңкы байланышты уюштурган байламталар менен тутумдашканда орун алат. Мындай учурда көбүнчө багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочунун формасы өзгөрүп, баш сүйлөмдөгү негизги сөз формасына (ээге) багынып калат.

Жалпы тил илиминде байламтасыз же байламталуу тең байланыштагы же багыныңкы байланыш тибиндеги татаал сүйлөмдүн лингвистикалык табияты эки көз карашта каралат.

Биринчи топтогу окумуштуулар [Белошапкина, Земская, Милославский, Панов, 1981:366] татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз

алдынчалыгына басым жасайт. Ал эми экинчи топтогу окумуштуулардын [Земская, Китайгородская, Ширяев, 1981:227] көз карашы боюнча, татаал сүйлөмдүн жөнөкөй сүйлөмдүн семантикасынан, курамынан айырмалаган өзүнө тиешелүү лингвистикалык табияты бар.

Изилдөө ишинде бул эки көз караштын тең алгылыктуулугу белгиленген, бирок татаал сүйлөмдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байламталуу (тең же багыныңкы байланыш маанисине) же алардын курамындагы конституенттердин байланышынын байламтасыз мүнөзүнө көңүл буруу керек.

Жалпы тил илиминде жөнөкөй сүйлөмдөргө гана мүнөздүү болбостон, бүтүндөй татаал сүйлөмгө тиешелүү болгон предикативдүүлүк, предикация биринчи орунда турары белгиленет.

Экинчи бөлүмдө татаал сүйлөмдүн германистика жана англистикадагы изилдениш тарыхы каралат. Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн элементардуулуктун негизги критерийлерине көз каранды болгон, бир мезгилде болгон, ыраттуу болгон, мезгилден тышкаркы кыймыл-аракеттерин туюндурган этиштик баяндоочко карата классификациясы сыпатталат.

Курамдык элементардык сүйлөмдөрдүн грамматикалык комбинациясы эркин ыкташуу байланышы аркылуу ишке ашат. Эгер эки же андан ашык сүйлөм өз ара мазмундук-логикалык планда ээрчишип, өз ара байланыштыргыч байламталар менен тутумдашса анда мындай сүйлөмдөр тең байланыштагы татаал сүйлөм болуп эсептелет.

Эгер эки же андан ашык сүйлөм өз ара грамматикалык-логикалык планда башкаруу жолу менен байланышса, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзүлөт. Мында компоненттеринин бири баш сүйлөм, экинчиси багыныңкы сүйлөм катары келет.

Англистикада татаал синтаксистик комплекс маселеси бар. Мында: жөнөкөй сүйлөмдүн же жөнөкөй жайылма сүйлөмдүн курамындагы сүйлөм мүчөлөрүнүн бири татаалдашып, баштапкы негизде тиешелүү багыныңкы бөлүккө таандык болуп, натыйжада татаал ээ, татаал баяндооч, татаал толуктооч, татаал бышыктооч жана татаал аныктооч пайда болот.

Англис тилинин теориялык грамматикасында татаал синтаксистик комплекстер менен багыныңкы сүйлөмдөрдүн ортосундагы корреляциялык чектин критерийлери белгиленген: 1) татаал синтаксистик комплекс жөнөкөй сүйлөм мүчөсүнүн курамына кирет, ал эми багыныңкы бөлүктө баш сүйлөмдөгү тигил же бул сүйлөм мүчөсүнө байланышат; 2) татаал синтаксистик комплекс өзүнүн этиштик баяндоочтук бөлүгүндө дайыма этиштин жаксыз формасы (инфинитив, герундий же атоочтук) менен туюндурулуп, багыныңкы бөлүктүн этиштик баяндоочу дайыма этиштин жак формасы аркылуу уюшулат; 3) татаал синтаксистик комплекс дайыма толук эмес, кыскарган предикацияны туюндурат, ал эми багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн багыныңкы

бөлүгү толук маанилүү предикацияны билдирет.

Үчүнчү бөлүмдө татаал сүйлөмдүн түркологияда жана кыргыз тилинде изилдениши тарыхы каралат. Түркологияда жана кыргыз тил илиминде татаал сүйлөмдүн изилдениши флективдүү славян тобуна кирген орус тилинин таасири менен башталганы белгиленип жүрөт. Мындай таасир эки негизги маселенин жарылышына алып келди. Биринчиси, түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин агглютинативдик грамматикалык топко киргендиги жана бул тилдердеги бардык сүйлөмдөрдө этиштик баяндооч дайыма акыркы орунда турат. Экинчиси, этиштин жаксыз формалары, тактап айтканда, багыныңкы сүйлөмдүн курамындагы атоочтуктун *-ган*, чакчылдын *-ын* формалары жана алардын фонетикалык варианттары предикативдүүлүктү туюндурабы деген суроону жаратат. Изилдөө ишинде биз аталган форма предикативдүүлүктүн белгилүү бир даражасын туюндурат деген жүйөлүү пикирге кошулабыз. Анткени аталган формалар багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарышары белгилүү.

Түрк тилдеринде жана кыргыз тил илиминде татаал сүйлөмдү изилдөө иши алардын классификациясы менен башталат. Бардык түркологдор жана кыргыз тилчи-окумуштуулары татаал сүйлөмдөрдүн беш түрүн бөлүп көрсөтүшөт: А/ байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм; Б/ байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм; В/ байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм; Г/ байламталуу багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм; Д/ аралаш татаал сүйлөм [Нурмаханова, 1971; Гаджиева, 1973; Грамматика современного башкирского литературного языка, 1981; Серебренников, Гаджиева, 1986; Ахматов, Давлетов, Жапаров, Захарова, 1975; Жакыпов, 1975; Жапаров, 1979; Өмүралиев, 1990; Жапар, 1992, ч. II; Биялиев, 2002; Иманов, 2009].

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде татаал сүйлөмдөрдүн структурасынын татаалдануусу т.а., бир кеңири синтаксистик структурада татаал сүйлөмдөрдүн бардык типтери (байламтасыз татаал сүйлөм, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм) бирдиктүү колдонулушу, б.а. «гибридизация» маселеси азырынча изилдене элек.

Аталган маселе азыркы күнгө чейин жогорку деңгээлде изилдөөгө алына элек, анын себеби татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшү жана типтери боюнча (байламтасыз татаал сүйлөм, байламталуу тең байланыштуу же багыныңкы байланыштуу татаал сүйлөм) бирдиктүү пикирлердин, тактоолордун жоктугу менен шартталат. Ошондуктан бул маселенин чечилиши өзгөчө лингвистикалык изилдөөлөрдү талап кылат.

Белгилей кетсек, англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн салыштыруу маселеси доктордук изилдөөнүн деңгээлинде аныктыла элек.

Экинчи бап. “Изилдөөнүн методдору, аспектилери, материалдары жана англис, кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн классификациясын жалпы маселелери”.

Изилдөөнүн объектисин англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык тилдик реализациясынын көп түрдүүлүгү түздү.

Изилдөө ишинин предмети — англис жана кыргыз тилдеринин синтаксистик системасындагы татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүгүн түзгөн элементардык сүйлөмдөрдүн ичиндеги структуралык-семантикалык карым-катыштар.

Изилдөөнүн материалын англис тилиндеги 6000гө жакын жана кыргыз тилиндеги 5500гө жакын татаал сүйлөм, т.а., салыштырылып жаткан тилдерден алынган жалпы 11500 татаал сүйлөм түздү. Материал англис, америкалык жана кыргыз жазуучуларынын жана публицисттеринин көркөм жана публицистикалык чыгармаларынын тексттерин анализге алуу жолу менен топтолду. Жалпысынан, англис тилинде 31 булак жана кыргыз тилинде 44 булак талдоого алынды.

Лингвистикалык анализдин методдору жана ыкмалары. Парадигматикалык анализде сүйлөмдүн, анын курамдык бөлүктөрүнүн жана лексемаларынын, ар кандай сөз түркүмдөрүнө кирген лексемалардын, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасынын жана интонациялык-тыбыштык жактан туюндурулушун жана алардын курамдык элементтеринин аныктамасынын морфологиялык методу түшүнүктүк-маңыздык анализинин семантикалык методдору колдонулат. Ал эми синтагматикалык жактан алганда сүйлөмдөрдү сүйлөм мүчөлөрү боюнча анализ кылган синтаксистик метод, ар кандай сөз түркүмдөрүнө кирген лексемаларды сүйлөм мүчөсү катары аткарган функциясын аныктаган синтактикалык-изоморфтук метод, ошондой эле сүйлөм мүчөлөрүнүн айкашуусун изилдеген синтактикалык-валенттүүлүк методу колдонулат.

Жалпы лингвистикалык жактан алганда салыштырма, контексттик изилдөө, трансформациялык анализ, алынган жыйынтыктардын аналогиялык семантика-грамматикалык зонасындагы верификациялык ыкмасы, сандык эсеп ыкмасы колдонулат.

Экинчи бап 5 бөлүмдү камтып, англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн классификациясынын жалпы маселелери, методдору, аспектилери жана материалдары изилдөөгө алынат. *Биринчи бөлүмдө* жалпы методдор, анализ, моделдештирүү, синтез, классификация жана лингвистикалык изилдөөлөрдүн жеке методдорунун: салыштырма, контексттик изилдөө, трансформациялык анализ, аналогиялык семантикалык-грамматикалык зонадагы алынган жыйынтыктардын колдонулушу, сандык-эсептик ыкмалардын

сыпатталышы структуралык-функциялык анализ, салыштырма-типтештирүү, логика-семантикалык сыяктуу методдордун колдонулушун шарттаган.

Экинчи бөлүм изилдөөнүн негизги материалдарын жана булактарын сыпаттоого арналган. Жалпы герман жана англис тил илиминдеги жана англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдү салыштырып изилдөө үчүн түркологияда жана кыргыз тил илиминде, түрк-орус салыштырмасында, ошондой герман-түрк (кыргыз) салыштырмасында өзгөчө орунда турган теориялык материалдар колдонулду.

Үчүнчү бөлүмдө англис жана кыргыз тил илиминдеги татаал сүйлөмдөрдүн классификациясынын теориялык-методологиялык негиздери талдоого алынат.

Германистика жана англис грамматикасынын теоретиктери [Адмони, 1968:237-238; Иванова, Бурлакова, Почепцов, 1981:232; Блох, 1986:102-103; Halliday, 1970:151; Akhmanova, Minajeva, Mindrul, 1986:12-13] англис тилинин синтаксистик системасында татаал сүйлөмдүн үч тибин бөлүп көрсөтүшөт. Алар: байламтасыз татаал сүйлөм, тең байланыштагы татаал сүйлөм жана багыныңкы байланыштагы сүйлөм. Татаал сүйлөмдөрдүн ар бир тибинин өзүнчө структуралык-семантикалык каражаттары бар: байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрү ыкташуу байланышы аркылуу тутумдашат. Ал эми тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө байланыштыргыч жана багыныңкы байламталар байланыштыруу милдетин аткарат.

Англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдө предикация эки түрдүү болот: байламтасыз жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бардык курамдык бөлүктөрүндөгү толук предикация, ошондой эле багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмүндөгү жана багыныңкы сүйлөмүндөгү кыскарган предикация.

Пропозиция бүтүндөй татаал сүйлөмдүн масштабындагы предикациянын жогорку формасы катары каралат. Мында үч баскычтуу кубулуш катары квалификацияланат: англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдө аякталган пропозиция формасында келет, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө окуялык пропозиция формасында болот. Пропозицияны предикациянын жогорку абстракттык-түшүнүктүк катары чечмелөө толугу менен семантикалык синтаксис боюнча лингвист-адистердин пикири менен үндөшөт [Смирницкий, 1957:174; Общее языкознание: Внутренняя структура языка, 1972:298; Арутюнова, 1976:37; Пузиков, 2009:11; Haddleston, 2000:69].

Кыргыз тилинин синтаксисиндеги байламталар тобунун көбөйүшү менен азыркы мезгилде татаал сүйлөмдөрдүн үч тибин: *байламтасыз татаал сүйлөм, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм жана байламталуу багыныңкы байланыштагы сүйлөм* белгиленет. Бул татаал сүйлөмдөрдүн

курамындык бөлүктөрүнүн ортосунда ар биринин өзүнө тиешелүү грамматикалык байланыштары бар.

Төртүнчү бөлүм предикациянын типологиялык сыпаттамасына арналган. Татаал сүйлөм алды менен жөнөкөй жайылма, башкача айтканда, мазмуну чындыкка тиешелүү болгон, предикат-баяндооч менен субъект-ээнин карым-катышына шартталган элементардык сүйлөм менен байланышат. Бирок предикат-баяндооч же субъект-ээ – гомогендик тилдик түшүнүктүк-семантикалык кубулуш эмес; ал эки курамдык бөлүк, эки структура менен мотивдешкен гетерогендик кубулуш: предикат жана субъект – ой-жүгүртүүнүн предмети, логика-семантикалык деңгээлдеги кубулуш болсо, баяндооч жана ээ – тилдик бирдик, грамматикалык-семантикалык деңгээлдеги кубулуш.

Иште айтымдын элементардык сүйлөмгө тиешелүү тилдик бирдиктеринин субъектилик-предикаттык түзүмү татаал сүйлөмдө да болору аныкталды. Мындай учурда татаал сүйлөмдүн бирдиктери курамына эки предикативдик сызыкты туюндурган, б.а. эки предикацияны көрсөткөн эки субъектилик-предикаттык түзүмдү камтып турат.

Татаал сүйлөм, жөнөкөй сүйлөм сыяктуу эле өз ара байланышкан беш логикалык-грамматикалык аспектиге ээ:

- тилдин номинативдик функциясын туюндурган номинативдик аспектиси:
(1) *Бир сомду чөнтөгүмдөн сууруп жатканда, көз алдымдан ушунун баары чууруп өттү [Усубалиев, 1991];*
- тилдин коммуникативдик функциясын туюндурган коммуникативдик аспектиси:
(2) *Tom made his way towards the public square of the village, where to “military” companies of boys had met for battle [Twain, 2012];*
- тилдин когнитивдик функциясын туюндурган түшүнүктүк-маңыздык аспектиси:
(3) *Өз колуң менен сылап-сыйпап, алаканына салып, жерде балдар менен бирге өскөн айбандарыңызды жалпы ортого тапшырып берүү канчалык аянычтуу болсо да, алып барып тапшыруу керек [Мияшев, 1974];*
- тилдин эмоциялык-экспрессивдик функциясын туюндурган модалдык-коннотативдик аспектиси:
(4) *«I do beseech you, fair maid – it is the favorite falcon of the queen: I dare not return to the palace without it!» [Irving, 1984];*
- тилдин иллокутивдик-кептик жагын туюндурган интонациялык-тыбыштык аспектиси:
Шамал айдап көлдүн киргил көбүгүн, Кашка суудай мөлт дей түшкөн өмүрүм [Осмонов, 1 т., 2014].

Татаал сүйлөмдүн предикациясынын структурасы эки негизги курамдык бөлүк менен аныкталат. Ал бөлүктөрдүн ар биринде өз ара карым-катышта болгон субъект менен предикат үчүнчү айкындооч мүчөлөрдүн, көбүнчө, объект-толуктоочтун болушун шарттайт.

Изилдөөгө алынып жаткан тилдердеги татаал сүйлөмдөрдө түшүнүктүк-грамматикалык негиздеги предикациянын эки субъектилик-предикаттык түзүмү болот.

Элементардык сүйлөмдөр үчүн маанилүү болгон предикация кубулушу салыштырылып жаткан англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдө белгилүү трансформацияга ээ болот: ал логикалык-түшүнүктүк интерпретацияда жогорку деңгээлдеги пропозиция кубулушуна өтөт. Алар элементардык сүйлөм курамындагы предикациянын субъектилик-предикаттык түзүмүн байланыштырбастан, татаал сүйлөмдүн курамына кирген эки элементардык сүйлөмдүн эки субъектилик-предикаттык түзүмүн тутумдаштырат.

Пропозиция кубулушу бүтүндөй татаал сүйлөмдүн деңгээлине чыгат, мындай учурда предикация татаал сүйлөмдүн курамындагы бир элементардык сүйлөм үчүн ийкемдүү болуп саналат. Биздин пикирибизче, пропозиция татаал сүйлөмдүн курамындагы эки элементардык сүйлөмдүн эки предикативдик түзүмүн байланыштырат.

Бешинчи бөлүмдө англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн классификациясынын салыштырмасы изилдөөгө алынат. Кыргыз тил илиминде жана англистикада татаал сүйлөмдөрдүн классификациясында бир чоң айырмачылык бар – ал татаал сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү ар кандай критерийлерге негизделген.

Кыргыз тил илиминде – структуралык-семантикалык критерий: курамдык бөлүктөрү семантикалык жактан тең байланышта болгон — *тең байланыштагы татаал сүйлөм* жана курамдык бөлүктөрү семантикалык жактан багыныңкы байланышта болгон — *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм*, ал эми аралаш татаал сүйлөмдө багыныңкы байланыш да, тең байланыш да катышат.

Англистикада татаал сүйлөмдөр структуралык-грамматикалык критерий боюнча классификацияланат: байламталардын же байланыштыргыч сөздөрдүн катышуусуна жана катышпоосуна карай бөлүнөт.

Тилдик материалды изилдөөнүн негизинде предикация кубулушу кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн курамына кирген толук кандуу, толук эмес жана кыскарган субъектилик-предикаттык түзүмгө ээ элементардык сүйлөмдөр да бар экендиги анык болду.

Кыргыз тилинин грамматикалык системасында предикациянын көмүскөдө калышы морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөр менен шартталат; кыргыз тилиндеги лексемалар татаал агглютинативдик түзүлүшү менен семантикалык субъекти менен семантикалык предикатты туюндура

алат; этиштин татаалдашкан семантикадагы жаксыз формасынын болушу (ар кандай парадигмадагы атоочтук жана чакчыл формалары) жана алардын сүйлөмдүн ээсинин жана баяндоочунун милдетин аткарышы ж.б.

Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн типтеринин салыштырмасы: кыргыз тилиндеги байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм жана байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмгө (*the Asyndetic Complex Sentence*) шайкеш келсе, англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөм (*the Compound Sentence*) кыргыз тилиндеги байламтасыз багыныңкы татаал сүйлөмгө жана байламталуу багыныңкы татаал сүйлөмдөргө туура келет; англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм (*the Complex Sentence*) кыргыз тилиндеги аралаш татаал сүйлөм менен шайкеш келет.

Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн классификациясын салыштыруунун жыйынтыгында эки тилде тең татаал сүйлөмдүн үч тиби бар экендиги жана алар эки тилде формалык-сапаттык жагынан гана шайкеш экендиги белгилүү болду.

Англис тилинде структуралык-грамматикалык критерийлердин негизинде [байламталар жана байланыштыргыч сөздөр катышуусу/катышпоосу, ошондой эле ал байламталардын жана байланыштыргыч сөздөрдүн мүнөзү] төмөнкүдөй бөлүнөт: 1) байламтасыз татаал сүйлөм — *the Asyndetic Sentence*, 2) байланыштыргыч байламталуу жана байланыштыргыч сөздөр менен уюшулган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр — *the Compound Sentence*; жана 3) багындыруучу байламталар жана байланыштыргыч сөздөр менен уюшулган багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм — *the Complex Sentences*.

Кыргыз тилинде структуралык-семантикалык критерийлердин негизинде [татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн тең маанилүүлүгү/ тең маанилүү эместигине карай] үч чоң топко бөлүнөт: 1. *тең байланыштагы татаал сүйлөм*, 2. *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм*; жана 3. *аралаш татаал сүйлөм*.

Татаал сүйлөмдөрдүн мындай үчкө бөлүнүшү татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик бирдиктеринин бөлүнүшүнүн биринчи деңгээли катары эсептөөгө болот. Бирок англис тилинин синтаксисинде мындай классификация менен чектелсе, кыргыз тилинин синтаксисинде биринчи топто татаал сүйлөмдөр өз ичинен кайра топторго бөлүштүрүлөт. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн I тобунда мындай бөлүнөт: А) *байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм* жана Б) *байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм*;

II тобунда: А) *байламтасыз багыныңкы татаал сүйлөм* жана Б) *байламталуу багыныңкы татаал сүйлөм*.

Татаал сүйлөмдөрдүн сапаттык жагы бир тилдин курамындагы тигил же бул тибинен кандайдыр бир деңгээлде айырмаланат. Алсак, англис тилиндеги

байламтасыз татаал сүйлөм толук маанилүү субъектилик-предикаттык структуранын, т.а., толук предикациянын болушу менен мүнөздөлөт. Ал эми кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөргө толук маанилүү субъектилик-предикаттык структурага, толук предикацияга ээ болуу менен бирге курамдык бөлүктөрү толук эмес субъектилик-предикаттык структура жана толук эмес предикация да мүнөздүү. Татаал сүйлөмдүн семантикасындагы предикациянын ээ жогорку деңгээли болгон пропозиция кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдө аяктаган же аяктабаган түрдө болсо, англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдө пропозиция, көбүнчө, аяктабаган түрдө кездешет.

Салыштырылып жаткан тилдердеги татаал сүйлөмдөрдүн сапаттык жагы өзгөчө тилдик, грамматикалык кубулуштар менен татаалдашып, татаал сүйлөмдүн жалпы структурасына жана семантикасына таасир этет. Алсак, англис тилинде татаал синтаксистик комплекстер жана татаал сүйлөм мүчөлөрү аркылуу уюшулса, кыргыз тилинде сүйлөмдүн ээси менен баяндоочунун бир сөз формасында болушу, атоочтук, чакчыл жана этиштик-атоочтук түрмөктөр жана конструкциялар аркылуу пайда болот.

Ошентип, аналитикалык герман тобуна кирген англис тилиндеги жана агглютинтивдик түрк тобуна кирген кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдү типологиялык жактан салыштырууда аталган тилдик кубулуштун сапаттык жагына көңүл буруу керек.

“Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөр жана кыргыз тилиндеги байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр” деген үчүнчү бапта 3 бөлүм камтылып, практикалык тилдик материалдарды үч этапта жүргүзүү зарыл экендиги сыпатталат.

Биринчи бөлүмдө англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдүн структуралык-семантикалык мүнөзү талдоого алынат. Англис тилиндеги 1500 тилдик бирдикти түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдүн структуралык-семантикалык мүнөзү талдоого алынып, бирдей деңгээлде 380-390 сүйлөм 4 топко бөлүнөрү анык болду. Мындай топторго бөлүштүрүү алардын этиштер аркылуу туюндурулган элементардык мүнөзү менен шартталды.

А) Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен ырааттуу кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(4) *The coupe came to a stop; Daisy signaled us to draw up alongside [Fitzgerald, 2014].*

Б) Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен бир мезгилдеги кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(5) *The interior was poor and bare; the only car visible was the dust-covered wreck of a Ford which stood in a dim corner [Fitzgerald, 2014].*

В) Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен мезгилден сырткары кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(6) *“You shave off that moustache of yours – it didn’t ornament”* [Jerome, 2012].

Г) Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен созулган, уланган кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин эки же андан ашык предметин аныктаса да, бир эле тилдик эмес жагдайды камтып турат:

7) *Ah-Yen paused; I lighted my pipe afresh, and nodded to him to show that I was listening* [Stevenson, 2010].

Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы грамматикалык байланыш катары элементардык сүйлөмдөрдүн бири-бири менен эркин тутумдаштырган ыкташуу байланышы болуп саналат.

Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы семантикалык байланыш элементардык сүйлөмдөрдүн маанисин жалпы семантикалык структуранын курамдык бөлүгү катары байланыштырат, элементардык сүйлөмдөр тиешелүү актуалдык жиктештирүүдө гана пайда болуп, бири-биринен бөлүнүп турат.

Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн интонациясы төмөнкүдөй белгилери менен айырмаланат: курамдык элементардык сүйлөмдөр айкашкан жерде артикуляция көтөрүңкү абалда келип, кийинки сүйлөмгө басыңкы абалда өтөт. Жазууда мындай интонация «үтүрлүү чекит» жана «үтүр» сыяктуу пунктуациялык белгилер менен ажыратылат.

Бардык элементардык сүйлөмдөр – англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүгүн түзүп, толук маанилүү субъектилик-предикаттык структура [Sub+Pred] менен мүнөздөлүп, толук предикацияны жаратат. Бул англис тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн, жайылма жана жалаң сүйлөмдөрдүн эки тутумдук синтаксистик структурасына тиешелүү.

Пропозиция бүтүндөй байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн деңгээлинде болот; иште ал аякталбаган түрдөгү пропозиция деп аныкталат, анткени анын аяктабаганы көптөгөн тилдик факторлор менен шартталат: 1. курамдык элементардык сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан көз карандысыздыгы; 2. бул курамдык бөлүктөрдүн семантикалык жактан бошондугу жана өз алдынчалыгы; 3. курамдык элементардык сүйлөмдөрдүн ортосундагы созулган тыным, аякталбаган интонация: кээде узакка созулган тынымдан улам сүйлөмдөрдүн ортосундагы семантикалык байланыш үзүлүп калышы да ыктымал.

Экинчи бөлүмдө кыргыз тилиндеги байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн структуралык-семантикалык мүнөзү талдоого алынат. Кыргыз тилиндеги 1500 тилдик бирдикти түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдүн структуралык-семантикалык мүнөзү талдоого алынып, бирдей

деңгээлде 380-390 сүйлөм 4 топко бөлүнөрү анык болду.

А) Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен бир мезгилдеги кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(8) *Кыш күнү эле, эрте маал, бульварда кар замбарлап жаап турган* [Айтматов, 1988].

Б) Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен ырааттуу кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(9) *Жолго чыкканда туш ооду, поезд Волганы жакалап баратат* [Айтматов, 1988].

В) Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен мезгилден сырткары кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин бир предметин аныктайт жана бир тилдик эмес жагдайды камтып турат:

10) *Жаратылыштын кооздугу аны байкатпастан арбап алат, алгач адамдар жаратылыштын көрүнбөгөн торлоруна чалынганын билбей да калышат* [Өмүркулов, 1984].

Г) Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм курамдык бөлүктөрү менен созулган, уланган кыймыл-аракетти туюндуруп, кептин эки же андан ашык предметин аныктаса да, бир эле тилдик эмес жагдайды камтып турат:

(11) *Кеп жакшынын келим кетими көп, кемпай кишинин дымагы, кесири көп* [Кадыркулов, 2010].

Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрү ыкташуу байланышы менен тутумдашып, грамматикалык жактан бири-бирине көз каранды болбойт.

Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүн байланыштырып турган семантикалык байланыш предикатты туюндуруп турган этиштик кыймыл-аракеттик мүнөзү менен шартталат, бирок ал курамдык бөлүктөр өз алдынчалыкка ээ болуп, ортосундагы байланыш бошонку абалда келет.

Оозеки кепте интонация татаал сүйлөмдүн бир курамынан экинчисине өзгөчө ыкма менен өтөт: басыңкы тон – тыным – бир кылка тон жана акырындап өйдө көтөрүлөт. Жазууда мындай интонациялык тыным болгон жерге «үтүр» белгиси коюлат.

Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдүн предикативдик структурасы толук жана толук эмес предикациянын болушу менен айырмаланат: А, Б жана В.

Ал эми Г тобундагы байламтасыз татаал сүйлөмдөрдү алсак, мында толук предикацияга ээ, созулган этиштик кыймыл-аракетти туюндурган курамдык бөлүктөрдөн турган татаал сүйлөмдөр кездешет; демек, кыймыл-

аракеттин созулушу толук эме предикация менен айкашпайт; созулган кыймыл-аракет так жана конкреттүү белгилениши керек.

Ошентип, кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн пропозитивдик структурасы аякталбаган түрдө болот. Бул көрүнүш төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр менен аныкталат: биринчиден, байламталар катышпайт; экинчиден, эркин ыкташуу байланышуу менен тутумдашат; үчүнчүдөн, татаал сүйлөмдүн компоненттеринин ортосунда семантикалык байланыш бошоңку абалда келет. Мындай аякталбаган пропозиция толук эмес предикацияга гана мүнөздүү эмес, ошону менен бирге толук предикацияга да тиешелүү болот. Бул кыргыз тилиндеги созулган кыймыл-аракетти туюндурган байламтасыз татаал сүйлөмдүн Д тобунда байкалат.

Үчүнчү бөлүмдө англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмөр менен кыргыз тилиндеги байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр структуралык-семантикалык жактан салыштырылат. Англис жана кыргыз тилдериндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдү структуралык-семантикалык жактан салыштырууда аталган сүйлөм тибинин төмөнкүдөй төрт түрү аныкталды:

А) Англис жана кыргыз тилдериндеги курамын кептеги бир мезгилде болгон кыймыл-аракетти туюндурган элементардык сүйлөмдөр түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдөр:

(12) *She was shocked by West Egg and its raw vigor; she saw something awful in the very simplicity she failed to understand [Fitzgerald, 2014].*

(13) «Уктум сөзүн көзү ачык адамдын, көптү көргөм, көптү билгем абаңдын» [Абдыразаков, 2008].

Б) Англис жана кыргыз тилдериндеги курамын кептеги ырааттуу болгон кыймыл-аракетти туюндурган элементардык сүйлөмдөр түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдөр:

(14) *It was as Keawe supposed; the young man had the change ready in a drawer; the bottle changed hands, and Keawe's fingers were no sooner clasped upon the stalk than he had breathed his wish to be a clean man [Stevenson, 2013].*

(15) *Бардыгы маалым, айта турган сөз деле жок эле: Чоро айыптуу болчу [Өмүркулов, 1984].*

В) Англис жана кыргыз тилдериндеги курамын кептеги мезгилден сырткары болгон кыймыл-аракетти туюндурган элементардык сүйлөмдөр түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдөр:

(16) *I give you my hand upon that; I thank you again and again; I will just add one little word, Utterson, that I'm sure you'll take in good part: this is a private matter, and I beg of you to let it sleep [Stevenson, 2010].*

(17) *Далай элдер өлдү, далай көчөттөр талкаланды, далай малдар каракталды...[Осмонов, 2007].*

Г) Англис жана кыргыз тилдериндеги курамын кептеги созулган кыймыл-аракетти туюндурган элементардык сүйлөмдөр түзгөн байламтасыз татаал сүйлөмдөр:

(18) *The young woman readjusted her somewhat dragged plumes with a feeble, faded coquetry, Mother Shipton eyed the possessor of “Five Spot” with malevolence, and Uncle Billy included the whole party in one sweeping anathema [Harte, 2013].*

(19) *Тагдырга жарааша адам, адамга жарааша тагдыр – бири-бирин издешип табышат эмеспи [Айтматов, 1988].*

Англис жана кыргыз тилдериндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык түзүлүшүндө төмөнкүдөй төрт жалпылыкты байкоого болот:

Биринчиден, эки тилде тең бирдей байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы элементардык сүйлөмдөр грамматикалык жактан ыкташуу байланышы аркылуу тутумдашат.

Экинчиден, байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы элементардык сүйлөмдөрдүн мааниси бошоңку абалдагы семантикалык байланыш аркылуу тутумдашат.

Үчүнчүдөн, англис жана кыргыз тилдериндеги бардык байламтасыз байланыштагы татаал сүйлөмдөр толук предикацияга ээ болгон бир эле предикативдик структура субъектилик-предикаттык негизди түзүп турат.

Төртүнчүдөн, эки тилде тең бирдей байламтасыз байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бүтүндөй курамына жана көлөмүнө тиешелүү болгон түшүнүктүк-маанилик мүнөзгө ээ жалпы пропозитивдик структура бар.

Англис жана кыргыз тилдериндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык түзүлүшүндө төмөнкүдөй үч айырмачылыкты байкоого болот:

Биринчиден, татаал сүйлөмдөгү аякталбаган ойду туюндурган курамдык сүйлөмдөр интонациялык-мелодиялык артикуляциясы жагынын айырмаланат. Алсак, англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдө үндүн тону көтөрүңкү абалда келип кыска тыным менен коштолсо, кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдө үндүн тону басыңкы абалда келип кыска тынымга келип токтойт.

Экинчиден, англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдү жазууда курамындагы элементардык сүйлөмдөрдүн ортосундагы графикалык байланыш «үтүрлүү чекит» аркылуу ишке ашса, кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдө мындай байланыш «үтүр» менен белгиленет.

Үчүнчүдөн, кыргыз тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн синтаксистик системасында толук эмес предикация кеңири кездешет.

Кыргыз тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн үч түрү бар:) бир

мезгилде болуп жаткан кыймыл-аракетти туюндурган сүйлөмдөрдөн турган байламтасыз татаал сүйлөм; Б) ырааттуу, биринин артынан бири кеткен кыймыл-аракетти туюндурган сүйлөмдөрдөн турган байламтасыз татаал сүйлөм; В) мезгилден сырткары болуп жаткан кыймыл-аракетти туюндурган сүйлөмдөрдөн турган байламтасыз татаал сүйлөм (субъектилик ээ катышкан жаксыз сүйлөмдөр); Г) созулган кыймыл-аракетти туюндурган сүйлөмдөрдөн турган байламтасыз татаал сүйлөм (баяндооч-предикат, жаксыз этиштик форма, атоочтук жана чакчыл катышкан);

Ошентип, англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн тиби менен кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн подтибин, атап айтканда, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн ортосунда параллелдерди жүргүзүүгө болот.

“Англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөм жана кыргыз тилиндеги байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр” деген төртүнчү бап 3 бөлүмдөн туруп, байланыштыргыч байламталардын негизинде уюшулган англис жана кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн субъектилик-предикаттык структурасы каралат.

Биринчи бөлүмдө англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү изилденет. Англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн жалпы мааниси байланыштыргыч байламтанын мазмуну менен аныкталып, төмөнкүдөй үч жол менен семантикалык мааниси ачылат:

1. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрү байланыштыргыч байламталар аркылуу тутумдашат *and* («жана» маанисинде), *as well as, nor* ж.б.:

(7) *Long Ash Lane cut athwart them, right and left; and they saw that at the junction of the four ways, under the land-post, a grave was dug, into which, as the chair drew nigh, a corpse had just been thrown by the four Sidlinch men employed for the purpose [Hardy, 2013];*

2. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн экинчи курамдык бөлүгү каршылагыч байламталардын жардамы менен биринчи бөлүгүнө карата каршы мааниде келет: *and* («бирок» маанисинде), *but, still* ж.б.

(8) *We had been friends, quite good friends; but never could I get beyond the same comradeship which I might have established with one of my fellow-reporters upon the Gazette, - perfectly frank, perfectly kindly, and perfectly unsexual [Conan Doyle, 2014];*

3. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн экинчи курамдык бөлүгү ажыраткыч байламталардын жардамы аркылуу биринчи бөлүгүнө тутумдашат: *or, either...or*:

(9) *Either the customer is obdurate, and staggers to his feet at last and gropes*

his way out of the shop with the knowledge that he is a wrinkled, prematurely senile man, whose wicked life is stamped upon his face, and whose unstopped hair-ends and failing follicles menace him with the certainty of complete baldness within twenty-four hours – or else, as in nearly all instances, he succumbs [Stevenson, 2010].

Англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө эки жактуу структуралык-грамматикалык түзүлүш мүнөздүү: байланыштыргыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр синтаксистик эки бөлүктүү структурадан болсо, каршылагыч жана ажыраткыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр көпчүлүк учурда эки бөлүктүү түзүлүштө болуп, экинчи бөлүгү биринчисине карата каршылагыч жана ажыраткыч семантика менен тутумдашат.

Ошентип, англис тилинде жогоруда аталган үч типтеги бардык тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр аякталган пропозиция принцибинде түзүлөт. Тагыраак айтканда, курамдык бөлүктөрдү бир принципалдык жаңы синтактика-мазмундук структурага бириктирет, артикуляциялык жактан байланыштыргыч байламталардын басымдуулук деңгээлине ылайык татаал сүйлөмдүн жалпы семантикасын актуалдаштырат.

Экинчи бөлүмдө кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү талдоого алынат.

Кыргыз тилинде байланыштыргыч, каршылагыч жана ажыраткыч маанини туюндурган татаал сүйлөм типтери бар.

Кыргыз тилиндеги байланыштыргыч маанидеги жалпы мазмундук-грамматикалык структурасы каршылагыч жана ажыраткыч байламталардын катышуусуна карай каршылагыч жана ажыраткыч маанидеги эки сүйлөмдөн турат. Мындай семантикалык катыштар байланыштыргыч байламталардын (бир кубулуш экинчиси менен байланыштырылат), каршылагыч байламталардын (бир кубулуш экинчисине каршы коюлат) жана ажыраткыч байламталардын (бир кубулуш экинчисинен ажыратылат) катышуусу аркылуу туюндурулат:

1. байланыштыргыч байламталар: *жана, да, нары* ж.б.;

(10) *Күн чыкты жана табият ойгонду [«Кожожаш», 1996];*

2. каршылагыч байламталар: *бирок, антсе да,* ж.б.;

(11) *Медер колуна оролгон божуну катуу тартты, бирок араба бир нече жерге чейин токтогон жок [Өмүркулов, 1984].*

3. ажыраткыч байламталар: *же, не, мейли* ж.б.:

(12) *Эртең Чоро үйүнө кетет, же болбосо биз аны менен дагы бир ай кыйналабыз [Өмүркулов, 1984];*

Кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамындагы биринчи сүйлөм баш сүйлөм катары келип, байланыштыргыч, каршылагыч жана ажыраткыч маанини туюндурат.

Белгилүү болгондой, кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрүн түзүп турган элементардык сүйлөмдөр толук жана толук эмес предикацияны жаратат, толук эмес предикация грамматикалык ээнин формалдуу түрдө түшүп калышы менен шартталат.

(13) *Ал коомдук ишмер «Бишкырыгы тап жарган...» деген макаланы жарыкка чыгарды да, анан губернаторлук орунду талап кылып баштады [Токтогунов, 1999].*

Пропозиция фактору бүтүндөй тең байланыштагы татаал сүйлөмгө мүнөздүү болуп, анын ажырагыс лингвистикалык касиети болуп саналат. Эгерде тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамындагы элементардык сүйлөмдөрдө толук предикация мааниге ээ болсо, бүтүндөй татаал сүйлөмдүн деңгээлинде аякталган пропозиция ишке ашат.

Эгерде тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамындагы элементардык сүйлөмдөрдүн биринде толук эмес предикация болсо, бүтүндөй татаал сүйлөмдүн деңгээлинде аякталбаган пропозиция ишке ашат. Аякталбаган пропозиция толук пропозициянын маанилик функциясына семантикалык курамдык бөлүктү кошумчалап турат.

Бүтүндөй тең байланыштагы татаал сүйлөмдөгү аякталбаган пропозиция логикалык аспектиде эксплициттик кыймыл-аракетке таралат, синтаксистик аспектиде – түшүп калган имплициттик грамматикалык ээге тиешелүү болот.

Үчүнчү бөлүмдө англис тилиндеги тең байланыштагы жана кыргыз тилиндеги байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр структуралык-семантикалык жактан салыштырылат. Салыштырып иликтөө көргөзгөндөй, англис жана кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр структуралык-семантикалык табияты эки тилде дэрлик бирбей мүнөздөлөт: Тең байланыштагы татаал сүйлөм салыштырмалуу өз алдынча эки жөнөкөй сүйлөмдүн байланыштыргыч байламталардын жардамы аркылуу тутумдашуусунунан жасалган структуралык-грамматикалык жана семантикалык-маанилик биримдик катары каралат.

Байланыштыргыч байламталардын семантикасына ылайык эки тилде тең аталган татаал сүйлөмдөр байланыштыргыч, каршылагыч жана ажыраткыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр болуп бөлүнөт.

Англис жана кыргыз тилдериндеги байланыштыргыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр:

(14) *The chest had been full to the brim, and we spent the whole day, and the greater part of the next night, in a scrutiny of its contents [Poe, 2013].*

(15) *Бектерге кул эмгеги – берсе рахат, беги да кул укугун жүрсүн сактап [Баласагын, 1993].*

Англис жана кыргыз тилдериндеги каршылагыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр:

(16) *The storm raged fiercely all that night, but nothing of particular note occurred [Wilde, 2014].*

(17) *Бул – керектүү иш, ал эми силер кайдагы бир жомоктор менен сөз баштайсыңар” [Өмүркулов, 1984].*

Англис жана кыргыз тилдериндеги ажыраткыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр:

(18) *I'll be free or I'll die [Poe, 2013].*

(19) *Силер чатырды тоонун ары жагына Токтобек-Сай деген айылдын четине ушул жумада тиккиле, же күтүп тургула чатыр тикпей экскаваторлор өзүнүн ишин толук аяктаганча [Тойбаев, 1974].*

Англис жана кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү негизги окшоштуктар төмөнкүдөй аныкталды: татаал сүйлөмдүн биринчи компоненти экинчи сүйлөмдүн семантикасын жана грамматикалык парадигмасын аныктайт жана багыттайт. Мындай аныктама англис жана кыргыз тилдериндеги байланыштыргыч маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бардык типтерине тиешелүү.

Бирок мындай окшоштуктар айтымдык деңгээлде гана орун алат; предикация жана предикативдик катышы бар мазмундук пландагы деңгээлде мындай факторлор кездешпейт.

Англис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн эки тутумдуулугу анын субъектилик-предикаттык түзүлүшүнүн толук курамдык бөлүгүн аныктап, өз кезегинде толук предикацияны жаратат.

Англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы эки компонентинин толук предикациясы бүтүндөй татаал сүйлөм деңгээлинде окуянын аякталышын шарттап турат. Ошону менен бирег кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө жогоруда аталган типтер толук курамдык субъектилик-предикаттык структура орун алып, толук предикациянын болушуна өбөлгө түзүп, семантикалык-грамматикалык жактан аякталган пропозицияны жаратат.

Англис тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн айырмаланып, кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө толук эмес субъектилик-предикаттык структура, б.а., баш мүчөлөрдүн бирөө – ээ же баяндоочтун түшүп калуу көрүнүшү орун алган. Мындай учурда татаал сүйлөмдүн курамындагы компоненттеринин биринде же экөөндө тең толук эмес предикация кубулушу байкалат, толук эмес предикация кубулушу башка абстракттуу жогорку деңгээлдеги кубулуштун, толук эмес пропозициянын пайда болушуна шарт түзөт.

«Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын жана кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктери» аттуу бешинчи бап 3 бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүмдө англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү изилдөөгө алынат. Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү предлогу бар жана предлогу жок кыйыр жөндөмөлөрдүн суроосуна жооп берет. Ошону менен бирге структуралык-семантикалык жактан баш сүйлөмдө түшүп калган толуктоочтун милдетин аткарат.

Англис тилиндеги багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө багыныңкы-түшүндүрмө *that* байламтасы же башка байланыштыруучу сөздөр аркылуу, же англис тилинин синтаксисине мүнөздүү көрүнүш *that* байламатсы түшүрүлүп (англис тилинин синтаксисине мүнөздүү көрүнүш) байланышат.

(5) *They began from the fact that terror is acceptable in societies with tyrannical regimes that do not give their citizens legal means (within the framework of the parliamentary process and democratic procedures) to fight for the adoption of their ideals and a restructuring of society [International Terrorism, 2010].*

Англис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн эки тутумдуу мүнөзү, өзгөчө, сүйлөмдө ээ менен баяндоочтун сөзсүз катышуусу толук курамдуу субектилик-предикаттык структураны аныктап турат. Демек, англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрү лингвистикалык жактан толук маанилүү, толук предикацияны түзөт.

Экинчи бөлүмдө кыргыз тилинде татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө болгон шайкештиги изилденет.

Белгилүү болгондой, кыргыз тилинде толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр англис тилинин граммтикасындагыдай болуп өзүнчө бөлүнүп каралбайт. Бирок англис тилиндеги аталган сүйлөм типтери кыргыз тилинин грамматикасында башка синтаксистик жолдор аркылуу берилиши мүмкүн.

Биринчиден, англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр кыргыз тилиндеги тутумдаш толуктооч катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөмдөргө шайкеш келиши мүмкүн; экинчиден, кыргыз тилиндеги семантикасы боюнча объектини көрсөткөн байламтасыз, же байламталуу сүйлөмдөргө шайкеш келет; үчүнчүдөн, аралаш татаал сүйлөм болушу мүмкүн. Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө шайкеш келген кыргыз тилиндеги мындай сүйлөм типтеринин түзүлүшү курамына толуктоочтук-объектилик маанидеги жандоочторду, кыймыл-аракетке багытталган аффикстерди камтыйт.

Кыргыз тилиндеги мындай функциялык шайкештиктеги сүйлөмдөрдүн семантикалык түзүлүшү толук предикацияны жана көмүскө түрүндөгү предикацияны белгилеп турат. Ошондуктан кыргыз тилиндеги аталган сүйлөмдөрдүн

англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө функциялык шайкештигинин жалпы мазмуну татаал сүйлөмдүн бүтүндөй түшүнүктүк-маңыздык деңгээлинде пропозициялык түзүлүштүн эки тибин туюндура алат: толук эмес пропозиция, ошондой эле көмүскө пропозиция.

Пропозициялык түзүлүштүн акыркы тиби кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн семантикасы менен тыгыз байланышып, кептик жагдайдагы тилден сырткары структуранын татаал байланышын чагылдырып турат.

Үчүнчү бөлүмдө англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиги изилденет. Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиги семантикалык жактан жакын келет: алар кептин объектилик предметин сыпаттаган бөлүгүндө бирдей чагылдырат.

Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө багыныңкы бөлүгү баш сүйлөмгө түшүндүргүч байламталара жана байланыштыргыч сөздөр аркылуу байланышат, ошондой эле *that* байламтасы түшүп калат. Ал эми аталган сүйлөм тибине окшошуп кеткен кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдө багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө *анткени, себеби* сыяктуу байламталар, ар кандай жандоочтор жана аффикстер аркылуу байланышат.

Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө бүтүндөй сүйлөмдүн жалпы мазмунунда толук пропозиция ишке ашат. Анткени анын бөлүктөрү дайыма толук курамдык субъектилик-предикаттык түзүмдү камтып, толук предикацияны туюндуруп турат.

Кыргыз тилиндеги ар кандай багыныңкы сүйлөмдү камтыган татаал сүйлөмдө курамдык бөлүктөрү толук предикацияны туюндуруп бүткөн пропозицияны ишке ашырат.

Алтынчы бап «Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктери» деп аталып, ал 3 бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүмдө англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү изилденет.

Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм тышкы турпаты окшош кубулуштардан, атап айтканда, англис тилиндеги татаал аныктоочтордон (Complex Attribute) ажыратылган.

Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм эки структуралык-грамматикалык белги аркылуу берилет: 1) багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн бүтүндөй мазмунун аныктагын семантикасынын чоң көлөмүнө жараша аныкталат; англис тилиндеги мындай типтеги сүйлөмдөрдүн курамдык бөлүктөрү толук субъектилик-предикаттык түзүлүшкө ээ

болуп, бүтүндөй баш сүйлөмдүк деңгээлде бүткөн предикацияны чагылдырат, кээде окуялык жана жогору деңгээлдеги пропозицияны камтып турат. 2) алар баш сүйлөмдүн курамындагы бир атоочтук мүчөнү аныктаган багыныңкы бөлүктүн семантикасынын чакан көлөмүнө жараша аныкталат. Бул типте толук курамдык субъектилик-предикаттык структура, бүткөн пропозициянын манифестациясы байкалат.

Экинчи бөлүмдө англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктеринин структуралык-семантикалык мүнөздөмөлөрү изилденет.

Англис жана кыргыз тилдериндеги синтаксистик бирдиктерди функциялык-семантикалык жактан салыштыруунун (англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн функциялык-маанилик котормосунун негизинде) натыйжасында булар белгилүү болду: англис тилиндеги татал бирдиктердин ар бир түрү кыргыз тилинде белгилүү бир сүйлөм тибине шайкеш келет. Ал эми англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм кыргыз тилинде атоочтук түрмөк катышкан аныктоочтук маанидеги жөнөкөй жайылма сүйлөмдөргө жана кыймыл-аракетти сыпаттаган байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө эквивалент болуп келет.

Үчүнчү бөлүмдө англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр менен алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктери структуралык-семантикалык өңүттөн салыштырылат.

Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм [Attributive Clauses] кыргыз тилиндеги эквиваленттеринин салыштырмасы: Сыпаттама-аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм [Descriptive Clauses] кыргыз тилиндеги жайылма аныктооч формсын камтыган жөнөкөй жайылма сүйлөмгө туура келет; англис тилиндеги чектегич-аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм [Limiting Clauses] кыргыз тилиндеги байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмгө туура келет.

Кыргыз тилиндеги аныктоочтук маанидеги жөнөкөй жайылма сүйлөмдөр төмөнкү белгилер боюнча айырмаланат: 1) аныктоочу топтор бүтүндөй негизги сүйлөмгө тиешелүү болот жана 2) анын семантикасы бүтүндөй сүйлөмдүн семантикасына дал келет, бирок грамматикалык жактан кыскарган түрдө болот.

Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм кыргыз тилинде кыймыл-аракеттик багыныңкы сүйлөмгө дал келиши бир релеванттык себеп менен шартталат: кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдө аныктоочтун кыймыл-аракеттин образына окшош келген бир канча белгилер болот, б.а., тигил же бул белгинин динамикалык функциясы. Мисалы: (3) «And that jackass made the salad at the picnic yesterday, is the brother of the woman with guitar, or who?» [Leacock, 2013].

(4) «Терең сырдуу кыялга чөмүлүп, өксүгү бардай унутулат» [Сариев, 2012].

Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү кыргыз тилине функциялык шайкештиги боюнча салыштыруу алардын мазмундук планы боюнча дал келиши. Бул деңгээлде алар бири-бирине жакындашат. Эгерде англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр кыргыз тилиндеги кыймыл-аракетти сыпаттаган байламтасыз багыныңкы байланыштагы сүйлөмгө жакындыгы эки тилдеги субъектилик-предикаттык, толук предикациядагы жана бүткөн пропозициядагы татаал сүйлөмдөрдө менен шартталса, анда англис тилиндеги аталган багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн кыргыз тилиндеги жөнөкөй жайылма сүйлөмдөргө жакындыгы төмөндөгүчө мүнөздөлөт: кыргыз тилиндеги жөнөкөй жайылма сүйлөмдөрдүн курамына аныктоочтук топ же атоочтук түрмөк кирет. Кыргыз тилиндеги аталган синтаксистик структуралар жөнөкөй жайылма сүйлөмдүн предикациясынын сапатына таасир эткен көмүскө предикацияны туюндуруп, бүтүндөй татаал сүйлөмдүн маанилик структурасынын негизинде ишке ашат.

Англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктери ” аттуу жетинчи бап 3 бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүмдө англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү изилденет.

Англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү боюнча багыныңкы бөлүгү бышыктоочтун милдетин аткарып баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин ар кандай жагдай-шарттарын белгилеп турат.

Бышыктоочтор багыныңкы сүйлөмдүн мазмунунда ар кандай мааниде келет:

1) орундук; 2) мезгилдик; 3) кыймыл-аракеттин сын-сыпаты; 4) себеп; 5) максат; 6) натыйжа; 7) чектөө жана 8) шарттуу.

Лингвистикалык изилдөөнүн жүрүшүндө англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бардык түрлөрү өзүнүн тутумдук бөлүктөрүнүн деңгээлинде толук курамдуу объектилик-предикаттык структурага ээ экендиги жана бүтүндөй багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүнүн деңгээлинде окуялык пропозицияны түзүп турары аныкталды.

Экинчи бөлүмдө англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктеринин структуралык-семантикалык мүнөздөмөлөрү изилденет.

Кыргыз тилиндеги бышыктоочтук маанидеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр структуралык-семантикалык жактан тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн маанисине карай төмөндөгүчө классификацияланат: 1) орун; 2) мезгил; 3) кыймыл-аракеттин сыпаты; 4) себеп; 5) максат; 6) натыйжа; 7) чектегич 8) шарттуу.

Мындай сүйлөмдөрдө бышыктоочтук багыныңкы сүйлөм предикативдик бирдик катары сырткы окшоштуктардан чектелет, бирок атоочтуктун – *ган* жана чакчылдын –*ын* мүчөлөрү предикативдик эмес бирдиктерде сакталат.

Кыргыз тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр боюнча факты-материалдардын негизинде мындай жыйынтык чыгарылды: аталган сүйлөм тибинде предикативдик катыштын эки түрүн байкоого болот, т.а., багыныңкы татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүндө жана жалпы мазмунунда камтылат.

Үчүнчү бөлүмдө англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр менен алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктери структуралык-семантикалык өңүттөн салыштырылат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр англис тилинин түшүнүктүк классификациясынын негизинде салыштырма-типологиялык аспектиде изилденген. Белгилүү болгондой, англис тилиндеги багыныңкы сүйлөмдөрдүн классификациясы [1) орун, 2) мезгил, 3) сын-сыпаттык, 4) себеп, 5) максат, 6) натыйжа, 7) чегинтме; 8) шарттуу] кыргыз тилиндеги классификация менен дал келбейт [1) орун жана багыттык маанидеги багыныңкы сүйлөмдөр; 2) мезгил; 3) сын-сыпат; 4) себеп; 5) максат; 6) чегинтме; 7) шарттуу 8) салыштырма].

Кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр орундук жана багыттык маанидеги багыныңкы бөлүктө мейкиндик семантикасын туюндурат, т.а., бул локалдык орунда жак же нерсе кандайча динамикалык функцияга ээ болгону жана локативдик аянттын кайсы бөлүгүнөн орун алганы мааниге ээ болот.

Ошону менен бирге кыргыз тилинин синтаксисинде себеп-натыйжалык бөлүк да өзүнчө көрсөтүлбөйт. Кыргыз тили үчүн релеванттуулук натыйжа эмес, себеп-натыйжаларды пайда кылган факты, же натыйжа ишке ашкан максаттык факт болуп саналат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн түшүнүктүк-семантикалык өңүттөн салыштыруу аркылуу төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот: бир жагынан алганда, эки тилде тең бирдей көрүнүш жана толук курамдык субъектилик-предикаттык структурага ээ болуп, натыйжада багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр курамдык бөлүктөрдүн деңгээлинде толук предикацияны туюндура алат. Ал

эми багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн мазмундук деңгээлинде аяктаган жана окуялык пропозицияны чагылдырат. Экинчи жагынан алганда, алар курамдык бөлүктөр деңгээлинде айырмаланат: кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бир курамдык бөлүгүндө толук эмес субъектилик-предикаттык структура болушу мүмкүн. Ошону менен бирге көмүскө предикацияны туюндурат. Кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр толук эмес пропозицияны туюндурат, сейрек учурда мындай пропозиция аякталган түрдө болушу мүмкүн.

Кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн кайсы тибин (байламталуу же байламтасыз) функциялык жактан англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы татаал сүйлөмгө шайкеш келиши боюнча принципалдуу айырмачылык жок. Анткени эки учурда тең кыргыз тили функциялык-семантикалык катышат англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн семантикасын толук бере алат.

Белгилей кетүүчү жагдай, кыргыз тилиндеги салыштырма багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм бул иште толук талдоого алынган жок. Анткени англис тилинин синтаксисинде аталган сүйлөм тибинин аналогу кездешпейт, т.а., салыштырма багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм тибин жок.

Аналитикалык англис тилинде салыштырма семантика жөнөкөй жайылма сүйлөмдүн структурасындагы сын атоочтордун салыштырма даражалары (Degrees of Comparison) аркылуу туюндурат.

“Англис тилиндеги ээлик жана баяндоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктери» деген сегизинчи бап 3 бөлүмдөн турат. *Биринчи бөлүмдө англис тилиндеги ээлик жана баяндоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн маңызы жана табияты изилденет.* Англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө ээ катышкан багыныңкы сүйлөм жалпы багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн ээсинин милдетин аткарат да сүйлөм ичинде *that, whether, if, who (whom), whose, what, which, when, where, how, why* ат атоочтору менен коштолот.

Жогорудагыдай эле баяндооч катышкан багыныңкы сүйлөм жалпы багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарып, сүйлөм ичинде байланыштыргыч сөздөр жана катыштык ат атоочтор менен коштолот.

Ал эми мындай сүйлөм типтери кыргыз тилинде түздөн-түз функциялык жактан аналогдору кездешпейт, бирок ээ жана баяндоочту жалпы мазмунга тиешелүү кылган ат атоочтук катыштагы сүйлөм тибин бар.

Экинчи бөлүмдө англис тилиндеги ээлик багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктери изилденет.

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө ээ катышкан татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү жана анын кыргыз тилине шайкештиги изилдөө төмөнкүдөй жыйынтык берди: азыркы англис тилинде багыныңкы бөлүгүндө ээ катышкан татаал сүйлөмдөрдүн эки тиби бар:

1) ээ катышкан багыныңкы бөлүк синтаксистик структурада баш сүйлөмгө карата препозицияда жайгашып, байланыштыргыч байламталар жана *that, whether, who, whose, what* сыяктуу ат атоочтор менен коштолот:

(1) *Whether a friendly settlement of me dispute between the sellers and the buyers can be arrived at is doubtful [Armstrong, 1992].*

2) ээ катышкан багыныңкы бөлүк синтаксистик структурада баш сүйлөмгө карата постпозицияда жайгашып, баш сүйлөмдөгү *it* аркылуу берилген баяндоочтон кийин формалык ээ катары келип, баш сүйлөм менен *that* багындыргыч байламтасы аркылуу тутумдашат:

(2) *It was obvious that something important had happened [Wilkins, 1951].*

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн типтеринде англис тилинин эки тутумдуу сүйлөмдүн өзөгүн түзгөн ээ жана баяндоочко негизделген негизги принциби бузулбайт, сүйлөмдүн ээси формалык мүнөзгө ээ.

Багыныңкы бөлүгүндө ээ катышкан татаал сүйлөмдөрдүн тилдик модалдуулугу сүйлөөчүнүн баш сүйлөмгө карата болгон мамилесин билдирип, объективдик же субъективдик мүнөзгө ээ. Бирок багыныңкы сүйлөмдүн мазмунундагы мындай модалдуулук дайыма субъективдүү болуп саналат. Анткени сүйлөөчү маалыматты өзүнүн атынан билдирбейт, башка адамдын атынан, баш сүйлөмдөгү субъект-ээ аркылуу билдирет.

Кыргыз тилинин синтаксисинде англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө ээ бүтүндөй сүйлөмгө таандык болгон татаалдашкан ат атоочтук сүйлөм формасына туура келет. Бирок ошентсе да, кыргыз тилиндеги жогорудагы сүйлөм тиби функциялык жактан толугу менен англис тилиндеги аталган сүйлөм тибине дал келбейт.

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө ээ катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм кыргыз тилинин синтаксисинде функциялык-семантикалык котормону талап кылат. Мында курамдык бөлүктөрдөгү предикативдик катыш, жалпы эле багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн мазмунундагы пропозитивдик катыш эске алынышы керек.

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө ээ катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн мааниси кыргыз тилинде эки синтаксистик структуранын жардамы менен которулат: 1) курамына жайылма ээ катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм; 2) тең жана багыныңкы байланыштагы синтаксистик-семантикалык байланыш катышкан аралаш татаал сүйлөм.

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө баяндооч катышкан татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык мүнөзү жана анын кыргыз тилине

шайкештиги изилдөө төмөнкүдөй жыйынтык берди: аталган сүйлөм тибби эки синтаксистик вариантта берилет: биринчи вариантта, байланыштыргыч сөздөр жана *that, whether, who, what, where* катыштык ат атоочтору эки бирдиктүү грамматикалык функцияны аткарат:

1. баш сүйлөмдөгү атоочтук баяндоочтун негизи катары:

(5) The trouble is that I have lost his address [Bowen, 1998];

2. баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн ортосундагы багындыруучу элемент катары:

(6) “He isn’t what he pretends to be”, major Anderson announced suddenly [Bowen, 1998];

Экинчи вариантта, баш сүйлөмдө менен айкашкан **it** формалык ээси катышып, *seem, appear, look* ж.б. этиштер айкашат;

(7) It seemed as if she were asleep [Bowen, 1998].

Акыркы вариантта байланыштыргыч сөздөр же катыштык ат атоочтор сүйлөмдөрдүн ортосунда багындыргыч байламтанын милдетин аткарат.

Англис тилиндеги аталган татаал сүйлөмдөрдүн модалдуулугу багыныңкы бөлүгүндө ээ катышкан татаал сүйлөмдөр сыяктуу эле эки деңгээлде: модалдуулук объектилик мүнөзгө ээ болгон багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн бүтүндөй мазмундук деңгээлинде жана субъектилик мүнөздөгү предикацияны жараткан курамдык бөлүктөрүнүн мазмундук деңгээлинде ишке ашат.

Үчүнчү бөлүмдө англис тилиндеги баяндоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктери изилденет.

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө баяндооч катышкан татаал сүйлөмдөрдүн жана багыныңкы бөлүгүндө ээ катышкан татаал сүйлөмдөрдүн модалдуулугу төмөнкүдөй эки деңгээлде: модалдуулук объективдүү мүнөзгө ээ болгон багыныңкы байланыштын окуялык пропозициясынын жалпы мазмунунун деңгээлинде жана модалдуулук субъектилик планда мүнөздөлгөн толук предикациядагы тең байланыштын курамдык бөлүктөрүнүн мазмундук деңгээлинде ишке ашат.

Кыргыз тилинин синтаксисиде англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө баяндооч катышкан татаал сүйлөмгө түздөн-түз шайкеш келген сүйлөм тибби жок экендиги аныкталды. Ал эми сырткы түзүлүшү боюнча ат атоочтук-катыштык сүйлөмдөргө окшоштугу жалпылык катары эсептелбейт. Анткени алар багыныңкы сүйлөмдүн негизги касиетин бере албайт; предикативдүүлүктү туюндурбайт; баяндоочтун позициясында кеңири жайылган аныктооч гана болуп саналат.

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө баяндооч катышкан татаал сүйлөмдөрдү кыргыз тилине адекваттуу берүүдө функциялык-семантикалык

котормо талап кылынат. Эки тилдеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн семантика-грамматикалык мазмуну гана сакталбастан курамдык бөлүктөрүндөгү предикативдик катыштар жана пропозитивдик катыштар эске алынат.

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө баяндооч катышкан татаал сүйлөмдөр эки синтаксистик варианты ишке ашат: биринчиси – байланыштыргыч сөз жана сурама ат атооч: *that, whether, who, what, where* ж.б. эки грамматикалык функцияны аткарат:

1) алар баш сүйлөмдөгү баяндоочтун атоочтук бөлүгүндө катышат: (1) *The trouble is that I have lost his address* [Bowen, 1998].

2) алар баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөрдүн ортосунда байланыштыргыч-багындыргыч элемент катары катышат: (2) *“He isn’t what pretends to be” major Anderson announced suddenly* [Bowen, 1998].

Экинчиси – баш сүйлөмдө формалык ээ болсо *it* ат атоочу *seem, appear, look* ж.б. этиштер менен айкалышкан вариант: (3) *It seemed as if she were asleep* [Bowen, 1998].

Бул вариантта байланыштыргыч сөздөр же сурама ат атоочтор сүйлөмдөр ортосундагы багындыргыч байламтанын функциясын аткарат.

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүнө баяндооч катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм тибинин кыргыз тилиндеги функциялык эквиваленттери менен салыштырмасы: англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүнө баяндооч катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм [Predicative Clauses] кыргыз тилиндеги тутумуна жайылма баяндооч формасы катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөмгө, ошондой эле тең жана багыныңкы синтаксистик-семантикалык байланыш катышкан аралаш татаал сүйлөмгө (баяндооч актуалдашкан баш сүйлөмдө чечмелөө кызматын аткарат) шайкеш келет;

Англис тилиндеги багыныңкы бөлүгүндө баяндооч катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн мааниси кыргыз тилинде эки синтаксистик структураны, атап айтканда: 1) курамына жайылма баяндооч катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм; 2) тең жана багыныңкы байланыштагы синтаксистик-семантикалык байланыш катышкан аралаш татаал сүйлөмдү колдонуу аркылуу туюндурууга болот.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык иште коюлган аналитикалык герман тобуна кирген англис тилиндеги жана агглютинативдик түрк тобуна кирген кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн көлөмдүү тилдик чөйрөсүн (аталган сүйлөмдөрдүн жаралышы, курулуш жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүгү) салыштырма-типологиялык жактан изилдөөгө негизделген максат, аны ишке ашыруу үчүн коюлган жети милдет толугу менен аткарылды:

1. Тил илиминде: жалпы тил илиминде, германистикада жана англистикада, түркологияда жана кыргыз тил илиминде, герман-түрк жана түрк-герман салыштырма тил илиминде татаал сүйлөмдүн изилдениш диахрониясы обзордук-теориялык тартипте изилденди. Ошондой эле англис тил илиминдеги татаал сүйлөмдүн структуралык-семантикалык табияты талдоого алынып, анын негизги белгиси катары предикативдүүлүк жана тутумундагы элементардык сүйлөмдөрдүн грамматикалык эки тутумдуулугу экендиги аныкталды; кыргыз тилинде татаал сүйлөмдүн негизги касиети катары предикативдүүлүк жана сейрек эмес учурларда логикалык субъект бар туруп ээнин түшүп калышы саналат; англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдү салыштырууда аталган сүйлөм типтеринин курамдык бөлүктөрүндө предикативдүүлүктүн болушу алардын орток сапаты экендиги аныкталды.

2. Англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм жана кыргыз тилиндеги байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн типтери изилдөөгө алынды. Салыштырма өңүттөн изилдөө көргөзгөндөй, англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктери катары байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр эсептелет. Синтаксистик бирдиктердеги объективдик чындыкты туюндурган грамматикалык предикативдүүлүк татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүндө орун алары, ал эми англис тилиндеги байламтасыз татаал сүйлөм жана кыргыз тилиндеги байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө предикация абстракцияланган пропозиция аркылуу туюндурулары көрсөтүлдү.

3. Англис жана кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн типтери изилдөөгө алынды. Англис тилиндеги синтаксистик жактан эки тутумдан, б.а, субъект-ээ, предикат-баяндоочтон турган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр менен салыштырылып, кыргыз тилинде грамматикалык ээнин катышпай калган учурлары сейрек эмес экендиги аныкталды. Бирок элементардык сүйлөм чегинен алганда англис жана кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү айырмачылыктарды табууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Ошону менен бирге элементардык сүйлөмдөрдүн мүнөзү (субъект-ээнин же предикат-баяндоочтун болушу, татаал сүйлөмдүн курамындагы эки сүйлөмгө бир дей мүнөздүү болгон модалдуулуктун жана бирдей интонациянын болушу) ар кандай типтеги тилдердеги татаал сүйлөмдөрдү салыштырууга шарт түзөт.

4. Англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештигин салыштырып изилдөөдө предикативдүүлүк, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн жалпы мазмунунун деңгээлиндеги предикация пропозицияга трансформацияланып, абстракттуулуктун жогорку деңгээлинде болору

аныкталды. Мындай учурда толуктоочтук багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү кээ бир элементтер тууралуу тактоочу маалымат берет.

Кыргыз тилинде англис тилиндеги толуктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө шайкеш келген сүйлөмдөргө: тутумуна жайылма толуктооч катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм, толуктоочтук семантикадагы байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм жана тең жана багыныңкы синтаксистик-семантикалык байланыштагы аралаш татаал сүйлөмдөр кирет.

5. Англис тилиндеги аныктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештигин (синтаксистик формалары: жайылма аныктоочтук форма катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм, атоочтук түрмөк катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм, сынсыпат багыныңкы байланыштагы байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм) салыштыруунун негизинде эки тилде тең аталган сүйлөм тиби бирдей деңгээлде баш сүйлөмдү сыпаттап, чектеп аныктап турары белгиленди. Атап айтканда, англис тилиндеги баш сүйлөмдөгү ойду сыпаттоо, чектөө маанилери аныктоочтук багыныңкы сүйлөмдөр аркылуу туюндурулары жана ушуга үндөш лингвистикалык жагдай сөз болуп жаткан сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги функциялык шайкештиктеринде байкалары белгиленди.

6. Англис тилиндеги бышыктоочтук багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү жана алардын кыргыз тилиндеги функциялык шайкештигин салыштырып изилдөөдө төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр белгилүү болду: англис тилинде: 1) орун; 2) мезгил; 3) кыймыл-аракеттин сыпаты; 4) себеп; 5) максат; 6) натыйжа; 7) чектегич; 8) шарттуу; ал эми кыргыз тилинде: 1) орун жана багыттык; 2) мезгил; 3) кыймыл-аракеттин сыпаты; 4) себеп; 5) максат; 6) чегинтме; 7) шарттуу; 8) салыштырма;

Айырмачылыгы: кыргыз тилинде англис тилинде натыйжа багыныңкы сүйлөмдүн түз аналогу жок, кыргыз тилинде натыйжанын баштапкы фазасы себеп багыныңкы сүйлөмдө, аяктаган фазасы максат багыныңкы сүйлөм аркылуу берилет.

Англис тилинде кыргыз тилинде салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн түз аналогу жок, анын ордуна салыштырма сын атоочтордун жардамы менен түзүлгөн татаал сүйлөмдөрдүн кеңири парадигмасы колдонулат. Англис тилиндеги орун багыныңкы сүйлөм менен кыргыз тилиндеги орун жана багыт багыныңкы сүйлөмдөрдүн ортосунда кандайдыр бир катыштык корреляция байкалат.

7. Англис тилиндеги курамына ээ катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм изилдөөгө алынып, кыргыз тилинин синтаксисинде татаал сүйлөмдүн мындай тиби кездешпей тургандыгы аныкталды. Сырткы формасы жагынан окшошкон ат атоочтук-катыштык сүйлөм деп аталган түрү

бар, бирок алар ээ туюндурган кеңири аныктаманы камтып турат, бирок бул аныктама элементардык сүйлөм болуп эсептелбейт, анткени алар предикативдүүлүктү туюндурбайт.

Англис тилиндеги курамына ээ катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм кыргыз тилинде тең жана багыныңкы синтаксистик-семантикалык байланыш катышкан аралаш татаал сүйлөм жана тутумуна жайылма ээ катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм типтерине функциялык жактан шайкеш келет.

Ошондой эле англис тилиндеги курамына баяндооч катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм изилдөөгө алынат, кыргыз тилинде мындай сүйлөм тибинин түздөн-түз функциялык аналогу жок. Бирок кыргыз тилинин синтаксисинде сырткы формасы жагынан окшош сүйлөм типтери болсо дагы алар багыныңкы сүйлөм болуп саналбайт, анткени аларда предикативдүүлүк категориясы катышпайт. Алар татаал атоочтук баяндоочтун курамындагы предикативдик мүчөнү зат атооч түзгөн позицияда жайылма аныктооч болуп саналат.

Англис тилиндеги курамында баяндооч катышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн структурасы жана семантикасы кыргыз тилиндеги тең жана багыныңкы синтаксистик-семантикалык байланыш катышкан аралаш татаал сүйлөмдөр, ошондой эле жайылма баяндоочтук форма катышкан жөнөкөй жайылма сүйлөм аркылуу туюндурулары белгиленди.

Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышындагы жана функциясындагы жалпылыктар жана айырмачылыктарды аныктоодо аталган типтеги татаал сүйлөмдөрдүн бардык типтери алынат. Алсак, англис жана кыргыз тилдериндеги байламтасыз татаал сүйлөмдөр толук курамдуу субъектилик-предикаттык структурасы менен жалпы мүнөзгө ээ: алар өзүнүн курамдык бөлүктөрүнүн деңгээлинде толук предикацияны жана байламтасыз байланыштагы татаал сүйлөмдүн бүтүндөй мазмундук деңгээли боюнча аякталган пропозицияны туюндурат. Бирок кыргыз тилиндеги байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн бир түрү англис тилиндеги байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөн айырмаланып турат. Кыргыз тилиндеги байламтасыз багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүнүн биринде, кээде эки учурда тең толук курамдуу эмес субъектилик-предикаттык структура болот жана көмүскө предикацияны туюндуруп, бүтүндөй аякталбаган пропозициядагы байламтасыз татаал сүйлөмдүн мазмундук деңгээли боюнча анык болот.

Англис жана кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр толук курамдуу субъектилик-предикаттык түзүлүшү боюнча жалпылыктарга ээ: алар өзүнүн толук курамдык бөлүктөрүнүн деңгээлинде толук предикацияны жана тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн жалпы мазмундук

деңгээлинде аяктаган пропозицияны туюндуруп турат.

Кыргыз тилдериндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр толук эмес субъектилик-предикациялык структурасы аркылуу англис тилиндеги татаал сүйлөмдөн айырмаланат. Курамдык бөлүктөрүнүн биринде көмүскө предикацияны туюндуруп аякталбаган пропозицияны жалпы сүйлөмдүн мазмундук деңгээли боюнча белгилеп турат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр толук маанилүү субъектилик-предикаттык түзүлүшү боюнча жалпылыктарга ээ: баш жана багыныңкы бөлүгүндө алар толук предикацияны чагылдырса, багыныңкы сүйлөмдүн жалпы мазмунда окуялык пропозицияны экспликациялап турат. Изилдөө ишинде тең байланыштагы татаал сүйлөм чөйрөсүндөгү аякталган пропозиция жаңы окуялык деңгээлде сыпатталды: англис жана кыргыз тилдериндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн окуялуулугу (событийность) алардагы мазмундун компоненттеринин тыгыз, ширешкен бүтүндүгү аркылуу шартталып, алардын жагдайды эле эмес бүтүндөй окуянын номинациялашы менен түшүндүрүлөт.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. **Козуев, Д. И.** К вопросу истории изучения членов предложения в языкознании [Текст] / Д. И. Козуев // Матери.лы междунар. науч.-практ. конф. «Актуальные проблемы образования на современном этапе». – БГУ им. К. Карасаева. – 2002. – С. 249-257.
2. **Козуев, Д. И.** Проблемы определения статуса сложного предложения. [Текст] / Д. И. Козуев // Материалы междунар. науч–практ. конференции: «Актуальные проблемы контрастивной лингвистики и современные проблемы в преподавании иностранных языков», Вестник КГУ им. И. Арабаева. – 2011. – С. 149-152.
3. **Козуев, Д. И.** Лингвистический анализ местоимения английского языка (на сопоставительно-типологическом плане) [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2012. – № 1(21). – С. 114-115. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45148206>
4. **Козуев, Д. И.** Семантический статус сложноподчинённых предложений в системе сложноподчинённых предложений современного английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // 11-ая Межд. науч. конф. «Пересечение цивилизаций» (язык, культура, общественные аспекты) – Бишкек, 2014 г. 12-13 марта, БГУ им. К.Карасаева и университет Цукуба, 2014, С. 16-19.
5. **Козуев, Д. И.** Проблема эквивалента и сопоставительности критериев релевантных значений в сложноподчинённых конструктах кыргызского и английского языков [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник КНУ им. Ж.

- Баласагына. – 2014, №1. – С. 123-127.
6. **Kozuev, D.** Towards to the Semiotic Typology of Languages [Текст] / D. Kozuev, E. Dronov // Вестник Международного Университета Кыргызстана. – 2015. – № 2(28). – С. 58-61.
 7. **Козуев, Д. И.** Сложносочиненные предложения в английском языке с соединительным значением [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник научных конференций. – 2016. – № 12-5(16). – С. 31-33. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43019096>
 8. **Козуев, Д. И.** Сложносочиненные предложения в английском языке с противительным значением [Текст] / Д. И. Козуев, Н. Б. Джаркинбаева // Вестник научных конференций. – 2016. – № 12-5(16). – С. 28-30. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43019095>
 9. **Козуев, Д. И.** К вопросу сложносочиненных предложений в английском языке [Текст] / Д. И. Козуев, А. А. Бекбалаев // Научный альманах. – 2016. – №8-3(22). – С. 70-72. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43024494>
 10. **Козуев, Д. И.** Сложносочиненные предложения в английском языке с разделительным значением [Текст] / Д. И. Козуев, Ж. У. Адырбекова // Научный альманах. – 2016. – № 8-3(22). – С. 67-69. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43024493>
 11. **Козуев, Д. И.** Сопоставление классификаций бессоюзных сложных предложений английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // Научный альманах. – 2016. – № 8-3(22). – С. 73-75. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43024495>
 12. **Козуев, Д. И.** К вопросу сложносочинительных предложений английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник научных конференций. – 2016. – № 12-5(16). – С. 34-36. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43019097>
 13. **Козуев, Д. И.** Лингвистический анализ подлежащего в английском и кыргызском языках [Текст] / Д. И. Козуев, Ж. Б. Бейшенова // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2016. – № 1(35). – С. 97-99. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44663527>
 14. **Козуев, Д. И.** Типологическое значение семантики в сопоставительном исследовании английского и кыргызского языков [Текст] / Д. И. Козуев // Мир языков и межкультурная коммуникация. – Актюбинский региональный гос. университет им. К. Жубанова, 2017. Казахстан.
 15. **Гауриева, Г. М., Козуев, Д. И.** Лингвистические особенности художественного текста [Текст] / Г. М. Гауриева, Д. И. Козуев // Современные научные исследования: теория и практика : Материалы Межд. (заоч.) научно-практ. конф., София, Болгария, 2018. С. 223-230. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32704745>

16. **Козуев, Д. И.** Проблема предикации применительно к семантической структуре сложного предложения [Текст] / Д. И. Козуев, Г. М. Гауриева // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2018. – № 1(43). – С. 165-171. <https://elibrary.ru/item.asp?id=34900808>
17. **Козуев, Д. И.** Сложносочинённые предложения в английском языке [Текст] / Д. И. Козуев, М.К. Аскарбекова // Кыргыз тили жана адабияты. -2018. -№32, С. 91-92.
18. **Козуев, Д.И.** Некоторые особенности перевода сложносочинённых предложений с английского на русский язык [Текст] / Д. И. Козуев, М.К. Аскарбекова // Кыргыз тили жана адабияты. -201. -№32, С. 93-94.
19. **Козуев, Д.И.** К вопросу исследования сложного предложения в германистике и англистике [Текст] / Д. И. Козуев // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2019. – № 11-7(55). – С. 39-50. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42392993>
20. **Козуев, Д. И.** Структурно-семантическая характеристика сложноподчинённых предложений с придаточным обстоятельственным в английском языке [Текст] / Д. И. Козуев // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2019. – № 9-4(53). – С. 51-63. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41808735>
21. **Козуев, Д. И.** К вопросу изучения сложного предложения в тюркологии и кыргызском языкознании [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник КРСУ. – 2019. – Т. 19. – № 6. – С. 53-58. <https://elibrary.ru/item.asp?id=39205148>
22. **Козуев, Д. И.** Структурно-семантическое сопоставление английских и кыргызских бессоюзных сложных предложений [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник КРСУ. – 2019. – Т. 19. – № 6. – С. 59-67. <https://elibrary.ru/item.asp?id=39205149>
23. **Козуев, Д. И.** Структурно - семантическая характеристика английского сложноподчинённого предложения с придаточным подлежащего и его функциональные соответствия в кыргызском языке [Текст] / Д. И. Козуев // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2019. – № 3(99). – С. 15-20. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41808735>
24. **Kozuev, D. I.** Criteria for the classification of composite sentences in English linguistics [Текст] / D. I. Kozuev // Alatau Academic Studies. – 2019. – №1. – С.97-106. <https://elibrary.ru/item.asp?id=38525274>
25. **Kozuev, D. I.** Structural And Semantic Characterization Of English Asyndetic Complex Sentences [Текст] /D.I. Kozuev, G.E. Jumalieva, G.A.Beksultanova // Knowledge, Man and Civilization, vol 107. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. PP. 877-884. 2021. European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.05.118>
26. **Козуев, Д. И.** Англис жана кыргыз тилдериндеги жан концептисинин

- жалпылыктары, айырмачылыктары жана сүйдөмдөгү орду [Текст] / Д. И. Козуев, Г.Э. Садыралиева // Филологическое образование, лингвистика, журналистика и педагогика: современные проблемы научных исследований: Сб. материалов науч.-практ. конф. магистрантов. – БГУ им. К.Карасаева. – Бишкек – 2021. – С. 674-678.
27. **Козуев, Д. И.** Англис лингвомаданиятындагы жан концептисинин тилде колдонушу [Текст] / Д. И. Козуев, Г. Э. Садыралиева // Филологическое образование, лингвистика, журналистика и педагогика: современные проблемы научных исследований: Сб. материалов науч.-практ. конф. магистрантов. – БГУ им. К.Карасаева. – Бишкек – 2021. – С. 679-685.
28. **Kozuev, D.I.** Structural-Semantic Features Of English And Kyrgyz Complex Sentences With Adverbial Clauses [Текст] / D.I. Kozuev, G.A. Beksultanova, G.E. Jumalieva // Social and Cultural Transformations in The Context of Modern Globalism, vol 117. European proceedings of social and behavioural sciences PP. 871-878, 2021. European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.11.117>
29. **Kozuev, D.I.** Structural and semantic characteristics of English complex sentences with object clauses [Текст] / D.I. Kozuev, N. Dzharkinbaeva // XLinguae. 2021. Т. 14. №2. Р. 207–214. <https://doi.org/10.18355/XL.2021.14.02.15>

Козуев Дурус Исакбаевичтин 10.02.20 – салыштырма-тарыхый, типологиялык жана тектештирме тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышы, калыптанышы жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү» аттуу темада жазган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *синтаксис, сүйлөмдөрдүн типологиясы, структуралык-семантикалык мүнөздөмө, татаал сүйлөм, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм, тең байланыштагы татаал сүйлөм, байламтасыз татаал сүйлөм, жөнөкөй сүйлөм, семантикалык байланыш, предикация, пропозиция, байланыштыргыч байламталар, багыныңкы байламталар, интонация, объектилик-предикаттык структура.*

Изилдөөнүн объектиси - англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык типологиясы.

Изилдөөнүн предмети – салыштырылып жаткан тилдердин синтаксистик системасындагы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык карым-катышы.

Иштин максаты - англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышы, калыптанышы жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн салыштырма- типологиялык планда изилдөө.

Изилдөөнүн методдору катары сүйлөмдү түшүнүктүк-маңыздык жактан талдоонун семантикалык методдору, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоонун синтаксистик методдору, синтактика-изоморфтук методдор колдонулду.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары: Англис жана кыргыз тилдериндеги байламталардын катышына карай байламталуу жана байламатсыз болуп бөлүнгөн татаал сүйлөмдөр курамдык бөлүктөрүнүн ортосундагы семантикалык байланыштардын (ыкташуу, ээрчишүү, башкаруу) негизинде классификацияланышынын семантикалык предикативдик-пропозитивдик теориясы берилет. Салыштырылып жаткан тилдердин семантикалык-синтаксистик системасындагы объектилик-семантикалык түзүлүштөгү, предикация жана анын жогорку даражасындагы пропозициясы катышкан татаал сүйлөмдөрдүн типтерине ылайык синтаксистик конструкциялар аркылуу чындык чагылдырылары негизделди; мындай учурда предикация жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын көмүскө предикация түрүндө ал эми пропозиция татаал сүйлөмдүн структурасын аякталбаган пропозиция, аяктаган пропозиция жана окуялык пропозиция түрүндө актуалдаштырат.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөнүн теориялык жоболору жана жыйынтыктары жалпы жана салыштырма тил илиминин теориясына, анын ичинен англис жана кыргыз тил илиминин жеке теориясына чоң салым кошо алат. Иштеги материалдарды чет тили катары окутулган англис тили боюнча окуу китептерин түзүүдө, англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы боюнча лекцияларды даярдоодо, ошондой эле Кыргызстандын жождорундагы чет тилдер факультетинин студенттери тарабынан магистрлик жана дипломдук иштерди жазууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Козуева Дуруса Исакбаевича на тему “Образование, формирование и структурно-семантические особенности сложных предложений в английском и кыргызском языках (к типологии предложений)” на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.02.20 - сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова *синтаксис, типология предложений, структурно-семантическая характеристика, сложное предложение, сложноподчинённые предложения, сложносочинённые предложения, бессоюзные сложные предложения, элементарное предложение, семантическая связь, предикация, пропозиция, сочинительные союзы, подчинительные союзы, интонация, объектно-предикатная структура.*

Объектом исследования является структурно-семантическая типология сложного предложения в английском и кыргызском языках.

Предмет исследования — структурно-семантические отношения и взаимосвязи элементарных предложений внутри составных частей сложных предложений в синтаксической системе сравниваемых языков.

Цель работы — сопоставительно-типологическое изучение образования, формирования и структурно-семантических особенностей сложных предложений в английском и кыргызском языках.

Методы и приёмы исследования: семантические методы понятийно-смыслового анализа предложений, синтаксические методы анализа предложений по членам предложения, метод трансформационного анализа, синтактико-изоморфный метод и др.

Основные результаты исследования: Обосновано, что явления действительности отражаются в синтаксических конструкциях семантико-синтаксической системы сопоставляемых языков в зависимости связи и отношений между событиями, явлениями и ситуациями. Они выражаются предикатами на основе глагольно-предикатной составляющей их объектно-семантических структур, где действуют предикация и её высшая степень пропозиция; при этом предикация актуализирует структуру простого предложения в виде свёрнутой предикации, релевантной для элиминированного простого предложения, и полной предикации, релевантной для полносоставного простого предложения; пропозиция же актуализирует структуру сложного предложения в виде незавершённой пропозиции, завершённой пропозиции и событийной пропозиции. Выявлено, что проявление основных структурно-семантических особенностей составных частей сложных предложений английского языка нередко происходит посредством сложных семантических комплексов, которые в зависимости от дистрибутивного семантико-грамматического контекста тяготеют к придаточным предложениям в составе сложноподчинённых. Определено, что проявление основных структурно-семантических особенностей сложных предложений кыргызского языка часто происходит через разнообразные конструкции с придаточными, деепричастными и отглагольно-именными неличными формами глагола, в зависимости от контекста, тяготеющими к составным частям сложносочинённых и сложноподчинённых предложений.

Область применения. Теоретические положения и выводы данного исследования вносят существенный вклад в теорию общего, сопоставительного и англо-кыргызского языкознания, а также будут полезными при написании учебника по иностранному английскому языку, составлении курса лекций по сравнительной типологии английского и кыргызского языков и написании магистерских и дипломных работ студентами факультетов иностранных языков вузов Кыргызстана.

SUMMARY

Kozuev Durus Isakbaevich

“Creation and formation and structural-semantic features of composite sentences in the English and Kyrgyz languages (to the typology of sentences)”

Key words *syntax, sentence classification, structural and semantic features, composite sentence, complex sentences, compound sentences, asyndetic complex sentences, elementary sentence, semantic link, predication, proposition, coordinating conjunctions, subordinate conjunctions, intonation, object-predicate structure.*

The aim of the research is a contrastive and typological study of creation, formation and structural-semantic features of English and Kyrgyz composite sentences.

The object of the research is structural and semantic typology of a composite sentence in English and Kyrgyz.

The subject of the study is structural-semantic relations and interconnections of elementary sentences within the components of composite sentences in the syntactic system of compared languages.

The methods and techniques of the research analysis semantic methods of conceptual-semantic analysis of sentences, syntactic methods for analyzing members of sentences, transformation analysis method, syntactic-isomorphic method, etc.

The main results of the study: Justified the phenomena of reality are reflected by the syntactic constructions of the semantic-syntactic system of the compared languages, depending on the connection and relations types between events, phenomenon, and situations. Shown that the predicates based on the verb-predicate component of their object-semantic structures, where the predication and its highest degree of proposition. The predication actualizes the structure of a simple sentence in the form of a reduced predication relevant to an elided simple sentence and a complete predication relevant to a complete simple sentence; while the proposition actualizes the structure of a composite sentence in the form of an incomplete proposition, a completed proposition, and an event proposition. Manifestation of the main structural-semantic features of the constituent parts of English composite sentences often occurs through complex semantic aggregates, which, depending on the distributive semantic-grammatical context, gravitate to the adjective sentences within the complex ones. It has been determined that the manifestation of the main structural-semantic features of complex sentences in the Kyrgyz language often occurs through various constructions with an adjective, participle, and verb noun-personal forms, depending on the context, gravitating to the components of a compound and complex sentences.

Scope of this work. The theoretical provisions and conclusions of this study make a significant contribution to the theory of general and comparative linguistics, a relevant contribution to the theory of English-Kyrgyz linguistics and will be useful in writing a textbook on foreign English, compiling a course of lectures on the comparative typology of English and Kyrgyz languages.

Ченеми 60x84 1/16. Көлөмү 3,0 б.т.
Офсет кагазы. Офсеттик басма.
Нускасы 100.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Раззаковкөчөсү, 49
т. 0 708 058 368